

Izvorni znanstveni rad
UDK 392.3 (091)(497.5 Rakovec)
Primljeno 2024-08-22
Prihvaćeno za tisak 2024-10-24

RAKOVEČKE KUĆNE ZADRUGE

Franjo Pajur, Zagreb

Sažetak

Mjesto i općina Rakovec nalazi se na lokalnoj cesti koja iz Sv. Ivana Zeline vodi u Vrbovec. U feudalno doba rakovečki utvrđeni „grad“, u kojem su stolovali vlastelini, bio je sjedište prostranog vlastelinstva na kojem su se nalazila naselja njihovih podložnika, a koji su živjeli u kućnim zadrugama. Rakovečke kućne zadruge bile su izdanak tipične zadružne kulture i stoga su se i nazivale „skupčine“: glavna im je osobitost, naime, bila skupna imovina i zajednički život njezinih članova. Zajedničko je imanje obrađivala „družina“ koju je obično činilo više obitelji povezanih srodstvom, ali kojiput – zbog pomanjkanja radne snage – i priženjene ili pridružene nesrodničke obitelji. Zadrugom je upravljao na određeno vrijeme izabrani gospodar (glavar) a ne, kao kod patrijarhalnih zajednica, najstariji član (starješina) odnosno otac obitelji (pater familias). Iako su, prema Bogišićevoj anketi iz 1874., najveće rakovečke zadruge brojile 42-44 člana, ipak su to bile iznimke: prosječan je broj vjerojatno iznosio dvadesetak članova. U drugoj polovici 19. st. počeo je raspad tih zadruga, te su se one diobama postupno podijelile u inokosne obitelji.

Ključne riječi: Rakovec; kućne zadruge

O povijesti, podrijetlu i definiciji kućnih zadruga

Prve vijesti o našim kućnim zadrugama datiraju još s početka 17. stoljeća: Bartol Kašić još je za turske vladavine na putu za Carigrad prolazio 1612. Slavonijom i Srijemom te opisao jednu srijemsku „brojnu obitelj“ (*magnae familiae*) kojoj je na čelu otac Grgur a koja živi „po starom patrijarhalnom običaju“ (*more antiquo patriarcharum*): „Odatle su, u osvit dana, otišli u Sirmium ili Mitrovicu (kako kažu Srijemci, pošto su promijenili ime) prozvano po sv. Demetriju mučeniku. Trgovci su stigli na katoličko gostoprimstvo gdje su se okrijepili jelom. Poslije podne su svratili k seljačkim kolibama katolika, skrenuvši s državne ceste, kamo je p. Kašića doveo gosp. Simon Ivić. U kuću ih je primio neki katolički starac,

otac brojne obitelji. On je imao više sinova s njihovim ženama i djecom, a stanovali su zajedno unaokolo u susjedstvu u svojim kolibama po starom patrijarhalnom običaju, zajedno sa svojim ovcama, kozama, volovima i ostalom stokom, konjima, kravama, magarcima, sa svom vrstom peradi, pijetlova, kokoši, pilića, gusaka, golubova i drugih. Sve kolibe njegove djece napravljene su od pljeve i blata s drvenim pleterom, dobro i čvrsto zbijene i učvršćene, tako da bez velikog napora ne mogu prodrijeti lopovi ili razbojnici. Oni žive kao u gradu, opasani tim zidovima, bez većih poteškoća, plaćajući Turcima, svojim gospodarima, porez. Živeći tako pod jednim ognjištem otac koji se zove Grgur živi sav svoj život zajedno sa svojom djecom i njihovim ukućanima po katoličkom obredu. A tako žive i stanuju gotovo svi katolici sa svojim obiteljima, odvojeni od Turaka, koji stanuju u utvrđenim gradovima, razdvojeni od šizmatika, između rijeka Save i Dunava nedaleko od svojih crkava, koje čuvaju nedirnete ili popravljaju porušene.⁴¹

Iz 1782. godine datira Piller-Mitterpacherov opis: „Zemlje što su im dodijeljene, nikada ne dijele sinovima, niti se sinovi nakon očeve smrti razilaze, te zbog toga često u istoj kući stanuje i po dvadeset bračnih parova, čineći jednu obitelj, najčešće žive zajedno bez svađe. Na čelo kućne zadruge zajedničkim biranjem postave onoga za koga misle da zna bolje od drugih upravljati te ga zovu starješinom. Kod toga izbora najviše paze na mišljenje i preporuku prethodnika, a nije rijedak slučaj da mlađi postane starješina. Svi ga paze kao oca, a poštuju kao starješinu. No ako se on slabo brine za kućne poslove, ako ne zna sačuvati mir među ukućanima ili ako zapadne u pogrješke, često ga skinu, a ako se opre, tad ga stjeraju u red, pozvavši se na vlastelina. Starješina ima dužnost mlađima naređivati obavljanje kućnih ili poljskih poslova, utvrditi što se ima raditi na polju, livadi, vinogradu i voćnjaku, rasporediti što se od ljetine mora spremati za trošenje, a što prevesti kupcu, čuvati ono što tko donese u zajednicu i pristojno opet uzeti kada ustreba, namiriti dugove ako su u nuždi napravljani, na vrijeme dati ono što duguju kralju, vlastelinu i vojsci, pribaviti ukućanima hranu i vunu za odjeću. Nadalje, starješina treba opominjati lijene, često zalaziti među one koji rade, kažnjavati one koji pogriješe i na kraju paziti kako da se u čemu ne pogriješi. Da se u tolikim brigama ne učini štogod loše, pitat će za savjet neke od ukućana, katkad i sve. To poglavito čini nedjeljom kada se raspredi stol i kada se svakome određuje posao gotovo za cijeli tjedan. Slično je uređeno i među ženama. Ona kojoj se naredi da upravlja kućom i bude gazdarica, raspoređuje poslove među žene i redom uzima pomoćnice za priređivanje jela, pečenje kruha, mužnju krava itd. Ona nadalje skrbi da ništa ne ponestane djeci i pastirima. No ženama je osnovni posao pripremiti odjeću sebi, mužu i djeci te udovicama, ako ih u kući ima. Od odjeće se ne kupuje ništa, osim vune, koju najčešće

⁴¹ Kašić, Bartol. *Putovanja. Putovanje južnoslavenskim zemljama* (prev. Stjepan Sršen). Privlaka 1987., str. 49.

*moraju nabavljati od stranaca. Za lana se ne brinu sve žene zajednički, nego svaka posebno, te im se zato daje komad zemlje za sijanje lana, koliko se čini da odgovara posebnim potrebama svake žene*².

Ovaj se opis smatra prvim „osobito znamenitim“ (Strohal) opisom naših kućnih zadruga te su ga u svojim djelima navodili i Engel³ i Dobrovsky⁴ a njihov prijevod dalje citirali svi istraživači tog fenomena južnog slavenstva. U 19. stoljeću o zadrugama su (uglavnom krajiškim) pisali Haquet u djelu „Ilustracija i opis jugozapadnih i istočnih Venda, Ilira i Slavena“ iz 1804.⁵, Demian u „Statističkom prikazu ilirskih provincija“ iz 1810.⁶, Csaplovics u opisu „Slavonija i dijelom Hrvatska“ iz 1819.⁷, Hietzinger u svojoj „Statistici Vojne krajine Austrijskog carstva“ iz 1819.⁸ te Evans, koji je u svom putopisu „Pješice kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme ustanka kolovoza i rujna 1875.“ detaljno opisao, crtežima ilustrirao i komentirao dvije krajiške kućne zajednice (jednu slunjsku i drugu slavonskobrodsku)⁹.

O p o d r i j e t l u kućnih zadruga/zajednica postoje uglavnom dvije glavne teorije, od kojih se prva dijeli na dvije postavke.

Prema **1a.**, one su donesene seobama naroda u 7. stoljeću kao zajednice utemeljene na načelima zadružnog i patrijarhalnog života. Tako, primjerice, Meitzen: „*Ipak, kao i kod Kelta i Teutona, tako i kod Slavena, pronađene su specifična narodna uređenja koja su pobudila sve veći interes, jer se ne bave samo naseljavanjem i poljoprivredom, već i čitavim obiteljskim i narodnim životom, pravom vlasništva i političkim uređenjem na određen način. ... Oni su ih zadržali od svoje prve seobe i – unatoč tome što su stalno naselili staro rimsko kulturno tlo u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Dalmaciji – njima su tako određeno i karakteristično obilježeni, da se mogu prepoznati i pratiti tragovi ove nacionalne osnove političkog i gospodarskog plemenskog života i tamo gdje su se uvjeti u međuvremenu radikalno*

² Piller, Mathias-Mitterpacher, Ludwig. *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam 1782*. Budim 1783; (prev. Stjepan Sršen) *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji*. Osijek 1995., str. 141, 143.

³ Engel, Johann Christian von. *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, Zweyter Theil. Halle 1798, S. 246.

⁴ Josef Dobrovský. *Slavin. Beiträge zur Kenntniß der Slavischen Literatur, Sprachkunde und Alterthümer, nach allen Mundarten*. Prag 1808, S. 41-52.

⁵ Hacquet, Balthasar. *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, Erster Theil, Erstes Heft*. Leipzig 1804, S. 170-171.

⁶ Demian, Johann Andreas. *Statistische Darstellung der illyrische Provinzen*. Tübingen 1810, S. 50-51.

⁷ Csaplovics, Johann von. *Slavonien und zum Theil Croatien I*. Pesth 1819, S. 105-108.

⁸ Hietzinger, Carl Bernhard. *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums I* Wien 1817, S. 259.

⁹ Evans, Arthur J. *Through Bosnia and Herzegovina on foot during the insurrection, august and september 1875*. London 1876; *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*. (prev. Milutin Drecun). Sarajevo 1965., str. 102-106.

promijenili¹⁰. Ili, Vlajinac: „*Temelj socijalne organizacije Slavena u njihovoj prado-
movini, kao i kasnije na Balkanskom poluotoku, bila je s jedne strane tzv. zadruga
(Hauskommunion, Hausgemeinschaft, Familiengenossenschaft), a s druge strane,
kao skup više zadruga tzv. rod (Gens, Sippe), dok je najviša jedinica istih bilo tzv.
pleme (Stamm) koje je opsezalo više rodova.*“¹¹

Porema **1b.**, kućne zajednice isključivo su slavenski *specificum*. Isprva se, nai-
me, temeljem ruskih seoskih zajednica (*mir*) i južnoslavenskih kućnih (obiteljskih)
zajednica, držalo kako je ova vrsta zajednica isključivo slavenska odlika: „*vjerova-
lo se da su seoske zajednice, kakve postoje u Rusiji, svojstvene samo Slavenima*“¹².
Ili, kako piše Popović u svojoj studiji iz 1921. godine: „*Na tom su nazoru izgrađene
cijele teorije o 'slovenskom' obliku porodice i o starom slovenskom životu i pravu. Svo
kasnije vrijeme do danas stoji pod uticajem tog nazora o 'nagonu, koji je prirodan
Slavenima, da žive u čvrsto združenim zajednicama*“, o posebnom narodnom slo-
venskom uređenju“¹³. Međutim, kako Emile de Laveleye piše, „*dokazano je, da su
ovakve iste zajednice postojale kod različitih naroda: kod Germana i u staroj Italiji,
u Peruu i Kini, u Meksiku i Indiji, kod Skandinavaca i Arapa*“¹⁴. Tomu sljedimice
Laveleye dalje ukazuje „*da bi se razumljelo kolektivno vlasništvo nad zemljom u
selu, kakvo još postoji u Rusiji, mora se predočiti društvena organizacija nomadskih
plemena iz koje je ruski sustav očevitno proizašao*“¹⁵. Kasnija su istraživanja kori-
girala ovu Laveleyeovu postavku te Popović navodi kako su „*novija istraživanja
dokazala, da ruski mir nije stara narodna ustanova, nego da je proistekao iz novijih
odredaba, koje ne presižu daleko preko 17. vijeka*“¹⁶. A istraživanjima se isto tako
pokazalo da se kućne zajednice mogu naći ne samo u Slavena nego i kod mnogih
drugih naroda te stoga ne mogu biti posebna osobina samo jednog naroda. Tako,
npr., Cohn u svom članku iz 1899. godine navodi Devasova istraživanja u Kini (O
Kini izvješćuje Devas¹⁷): „*Kućna zajednica je karakteristično obilježje odnosa braće
i sestara u Kini. Kao što smo vidjeli zakon dopušta podjelu imanja po očevoj smrti
samo onda kada udovica to dopusti. U životu je sasvim uobičajeno, posebice među*

¹⁰ August Meitzen. *Siedelung und Agrarwesen der West-und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen Bd. II.* Berlin 1895., S. 214.

¹¹ Wlajinac, Milan. *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens* (Milan Vlajinac, *Agrarno-pravni odnosi u srednjovjekovnoj Srbiji*). Jena 1903, S. 2.

¹² Emile de Laveleye. *Ureigentum* (prev. Karl Bücher). Leipzig 1879., str. 1.

¹³ Popović, Vasilj. *Zadruga: teorija i literatura u: Glasnik zem. muzeja za BiH XXXIII, 1922.*, str. 73.

¹⁴ Laveleye, *Ureigentum* S. 2.

¹⁵ Laveleye, *Ureigentum* S. 7.

¹⁶ Popović, *Zadruga: teorija* str. 73.

¹⁷ Cohn, Georg. *Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft u: Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 13. Stuttgart 1899, S. 53.

seljacima, da obitelj u više generacija ostaje u zajednici, s time da se svakom novom ženidbom dograđuju nove prostorije uz kuću. Za takvu se obitelj rabi izraz 'zajednička obitelj', koja se u Kini sastoji od prosječno 16 članova, no često taj broj doseže i 40 i više. Kada one postanu preopsežne ili izbije nepomirljiva svađa, dođe do njihove dugo odgađane diobe.¹⁸; odnosno Kohlerova o Japanu: „(...) vlasnik kuće (koshu) je upravitelj i voditelj (gospodar) obitelji. U kući žive članovi obitelji koji nisu odselili u drugu kuću ili izgradili zasebnu kuću. Gospodar snosi troškove, njemu pripadaju i poslovi ukućana, zato ne može od njih tražiti naknadu za korištenje kuće.“¹⁹ itd. Tako i kod mnogih drugih azijskih naroda. Kod Europljana Cohn ih, temeljem Postovih navoda, bilježi kod Kelta: „Kod galskih Kelta nalazimo klanski ustav i klansku strukturu koja predstavlja prijelaz k državnoj organizaciji“²⁰, pa kod Helena, Langobarda itd. Popović na temelju svega toga zaključuje „da zadruga nije nikakva posebna osnovica slovenskog života i svojstvena samo Slovenima, kako to misle Majcen i drugi, nego da je ona internacionalna pojava“²¹.

Prema 2. teoriji kućne su zajednice nastale kasnije, na određenom stupnju gospodarskog razvitka – uglavnom zbog potreba za radnom snagom. Za ruski „mir“ je utvrđeno da potječe iz 17. stoljeća i da ga se ne može poistovjetiti sa starim ruskim zadružnim uređenjem, a za srpske zadruge da nisu srednjovjekovne tvorevine Nemanjića: „Pajsker (Peisker) tumači zadrugu kao financijalno-političku tvorevinu srednjovjekovne države Nemanjića²². Marković²³ i po njemu Dopsch (Dopsch²⁴) naglasili su, da je ova teorija nastala pod uticajem novijih ruskih istraživanja o nastanku 'mira'. M. Cicerin, Bistram, gđa Jefimenko, Simković i dr. pružaju dokaze, da ruski 'mir' ne vuče korijen od starog slovenskog plemenskog uređenja ni da je prastara ustanova, nego da je 'mir' nastao pod pritiskom financijsko-političkih interesa spahija te da ne seže svojim počecima dalje preko 17. vijeka“²⁵.

Bogišić u svojoj studiji iz 1867. uspoređuje slavensku obitelj najprije s rimskom nalazeći kako je „najstarija forma rimske familije u svojoj spoljašnosti nalič-

¹⁸ Devas, Charles. *Stanton Studies of Family Life*. London – New York 1886; *Studien über das Familienleben* (njem. prev. Paul Maria Baumgarten) Padeborn-Münster 1887, S. 12.

¹⁹ Kohler, Josef. *Studien aus dem japanischen Recht u: Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 10, Stuttgart 1892, S. 442-443.

²⁰ Post, Albert Hermann. *Über die Aufgaben einen Allgemeinen Rechtswissenschaft* OldenburgLeipzig 1891, S. 87.

²¹ Popović, *Zadruga: teorija*, str. 79.

²² Koja da je naslijedila staru bizantsku organizaciju poreznog sistema: „Klica zadruge leži već od početka u bini-ac-terni-viri sistemu u kojem je porezna i radna jedinica obiteljska zajednica s 2-3 oženjena muškarca“ – Peisker, Johann. *Die serbische Zadruga*, u: *Zeitschrift für Social- und Wirthschaftsgeschichte*, Bd 7, H. 2 (1900), str. 231.

²³ Marković, Milan. *Die serbische Hauskommunion (zadruga)*, Leipzig 1903.

²⁴ Dopsch, Alfons. *Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenlawen*. Weimar, 1909.

²⁵ Popović, *Zadruga: teorija*, str. 87.

na na slovensku: i u starom Rimu kao i kod Slovena vidimo često nekoliko užijeh familija (=muž i žena s djecom) zajedno živjeti pod upravom jednoga domaćina; ali je u jezgri bila sasvim drugačija. Pater familias bio je gospodarom u najstrožijem smislu, sinovi i unuci živjeli su u njegovoj vlasti (in potestate) i bili manje nego bespravni robovi: jer se ta vlast prostirala i na osobu i na život i na imetak njihov.“ Potom je komparira i s germanskom: „U Germanskoj obitelji nijesu istina svi članovi bili tako pušteni na samovolju domaćinovu, jer je on dužan bio svaku osobu koja je pod njegovom zaštitom (mundium) s pomoću svojte (Sippe) štiti i braniti i nije imao prava na život svoje djece. Da je Domaćin bio ograničen i u raspolaganju imetkom familije, dosta nam je napomenuti da nije bilo oporuka (Walter, Deutsche Rechtsgeschichte II)“. Na koncu zaključuje da je južnoslavenska zadruga, u odnosu na rimsku i germansku, najbolji i najdemokratičniji primjer takve zajednice. „U slovenskoj familiji vlada načelo združnosti i ravnopravnosti. Ni osobe članova koji zadrugu sastavljaju, niti imetak nije svojina ni domaćina ni pojedinca, nego cijele familije, kao nekakve moralne osobe, a pojedinci su samo zaživotni uživaoci, što ipak ne priječi da, kako kaza jedan starac srpski domaćin, kad je košnica zamatičila, da se čele mogu rojiti i prelaziti u praznike pa dosadnji med i vosak podijeliti. Ali ni diobom pojedinac ne postaje neograničenim vlasnikom imetka koji mu u dodje, nego samo što od prijašnje jedne moralne osobe postaje diobom više njih. U ovoj vrsti familije, budući više otaca, pa više i djece, domaćin niti iz daleka nema one vlasti ni na osobu pojedinca, ni na obiteljski imetak, kako bi inače imao. Sam naziv zadruga (communio oeconomica) koji se najobičnije čuje u Srbo-Hrvata najbolje nam njezinu osobitost označuje. Domaćin ovdje ako i ima vrhovnu vlast nad cijelom zadrugom, kako i treba da je ima, nema je po sebi i radi sebe (ex se, auctoritate propria) nego jer mu je članovi dadoše (potestas delegata) pa došao on do nje izborom ili starješinstvom“²⁶. Ukratko, dok ostatak Europe odavno nije poznao život u zajednici, dotle je seosko stanovništvo slavenskog istoka i juga u 19. stoljeću još uvijek živjelo u dva tipa zajedništva, bile su to: a) ruske seoske zajednice (rus. zvane *mir*) i b) južnoslavenske „kućne zajednice/zadruge“ (njem. *Hauskommunionen*). Južnoslavenski tip zajednice bio je inače poznat pod raznim imenima: „Sama se institucija [Hauskommunion] pojavljuje pod različitim imenima: zadruga (*Gemeinschaft*), inokoština (*Einzelfamilie*), kuća (*Haus*), skupčina (*Gemeinschaft*), hiža (*Haus*), familija (*Familie*), odžak (*Rauchfang*), dim (*Rauch*).“²⁷

²⁶ Bogišić, Baltazar. *Glavnije crte obiteljskoga pisanoga prava u starom Dubrovniku*. RAD JAZU, knj. 5, Zagreb 1867., s. 126-127.

²⁷ Miler, Ernest. *Die Hauskommunionen der Sudslawen u: Jahrbuch der internationalen Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre zu Berlin*. Berlin 1897, S. 199.

P o j a m „kućna zadruga“ je u hrvatskoj znanosti etablirao Dragutin Pavličević, ističući u predgovoru svog djela iz 1989. godine: „*Mi smo se opredijelili za naslov Hrvatske kućne zadruge zbog toga što ćemo govoriti uglavnom o zadrugama u užoj Hrvatskoj (sa Slavonijom) bez tadašnje Vojne krajine, Dalmacije, Istre, Dubrovnika i Međimurja. Dakle, riječ je o području građanske ili civilne Hrvatske, a težište je na razdoblju 1848-1881, dok još nije bila s Hrvatskom sjedinjena i Vojna krajina*“²⁸. Pavličević dalje obrazlaže kako je prvi dio sintagme „kućna“ primjereniji od prijašnjih naziva poput onoga „obiteljska“ ili „porodična“: „*Istodobno se zalažem i za pojam kućna, a ne obiteljska ili porodična zadruga. Ne samo zbog toga što se tako nazivala zadruga u prvom krajiškom zakonu 1807. i Utješenovićeva knjiga iz 1859.*“²⁹ (*Hauskommunion*) nego poglavito zbog toga što je taj termin prihvatilo i Hrvatski sabor u većini zakona smatrajući, a tako i mislimo, da je on širi i obuhvatniji od naziva obiteljska (porodična) zadruga“³⁰. Ovome valja dodati i ovo:

U kućnoj zadruzi živi više obitelji, koje su obično u zajedničkom srodstvu te ih može smatrati nekom vrstom šire obitelji, no odrednica „kućna“ je točnija, jer je primarni kriterij je taj što žive na istom kućnom broju (*numera, lumera*³¹). Odseljenje neke od obitelji značilo je novu zadrugu („*kad je broj članova skupčine bio prevelik, jedan dio je odselio na novo zemljište i tamo je osnovana nova skupčina*“³²), iako je srodstvo ostalo odnosno doseljenje neke nove priženjene ili pridružene, nesrodničke obitelji, nije značilo i podjelu zadruge: „*imade i pridošlića koji se priženio u kuću, ili inače usljed ugovora pridružio se ukućanima te postao njima ravnopravnim*“³³. U prilog terminu „kućna“ govori i Sicardova odredba: „*Krvna zajednica muških članova čini od zadruge organizam kućnog tipa (type domestique)*. Ovdje je potrebno ponovno pokrenuti jedno terminološko pitanje: *zadruga se ne smije promatrati kao tip porodične, već kao tip kućne zajednice*“³⁴.

Drugi se dio sintagme odnosi na „zadrugu“, izraz koji se za ovakvu vrstu zajednice prvi put spominje i definira u Vukovu *Rječniku* iz 1818. godine: „*Задруга, f. Hausgenossenschaft (im Gegensatze der einzelnen Familiae), plures familiae in eadem domo (more Serbico)*“³⁵ a potom i u njegovoj Danici: „*Srbi žive ponajviše u*

²⁸ Pavličević, Dragutin. *Hrvatske kućne zadruge I predgovor*, Zagreb 1989.

²⁹ Utješenović-Ostrožinski, Ognjeslav. *Die Hauskommunionen der Südslaven*. Beč, 1859; *Kućne zadruge Južnih Slavena* (prev. Srđan Joka) Zagreb 1988.

³⁰ Pavličević, Kućne, predgovor.

³¹ „Pod jednim lumerom“ [Л.К. О.Т.] – Bogišić, *Gragja*, str. 1. *Lumera* (iskvareno) = broj.

³² Tomašić, Dinko. *Društveni razvitak Hrvata*. Zagreb, 1937., str. 18.

³³ Bogišić, Baltazar. *Gragja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskog juga* – u: *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena I*. Zagreb 1874., str. 19.

³⁴ Sicard, Emile. *Razmišljanja o o postojanju i konceptu kućnih ekonomskih zajednica* – u: *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* (prev. Ivan Balen), br. 43, 1974., str. 28-52.

³⁵ Stefanović, Vuk. *Srpski rječnik*, u Beču 1818. str. 191.

zadrugi: u *dekojim kućama ima po 4 po 5 oženjeni ljudi, a jednoglavaca je malo*³⁶. O tome piše i Strohal u svojoj studiji iz 1912. godine: „Početkom 19. stoljeća mi za ovu instituciju u srpsko-hrvatskom jeziku nemamo imena. Danas u srpsko-hrvatskom jeziku postoji za pojam ‘Gesellschaft’ riječ ‘društvo’ a budući da je riječ ‘zadruga’ postao tehnički izraz za instituciju ‘Hauskommunion’, pojam ‘Genossenschaft’ se često označava rječju ‘udruga’. Riječ ‘udruga’ u značenju ‘Genossenschaft’ nalazimo, naime, često kod pravnika. Riječ ‘zadruga’ u značenju ‘Hauskommunion’ nalazimo prvi put u Rječniku srpskog jezika Vuka St. Karadžića³⁷. Doduše, Pavličević to negira navođenjem dijela izvješća nadstojnika imanja A. Kuzmića zagrebačkom biskupu S. Selišćeviću o naseljavanju Hrvata i Vlaha u okolici Topuskog („*koi szu zadrusni*“), tvrdeći da navedeni citat „*potvrđuje pretpostavku da se zajednički život u svim našim krajevima južno od Save nazivao zadrugnim i da su tako živjeli starijosjedinci Hrvati, doseljeni vlasii (Hrvati i Srbi) kao i Bunjevci (Hrvati)*“³⁸. Međutim, Vuk zajednicu definira, a Kuzmić/Kuzmić [Ambroz Georg Kuzmich] tek spominje u pridjevnom obliku, i to vjerojatno onako kako su je zvali doseljenici, budući da stariji kajkavski i čakavski rječnici tu riječ ne poznaju. Gustav Schmoller (1838. - 1917.) njemački ekonomist i glavni predstavnik tzv. Mlađe povijesne ekonomske škole, u svom Nacrtu opće ekonomske znanosti definira *Hauskommunion* kao *zadrugu i patrijarhalnu obitelj*³⁹. Modificirani drugi dio Schmollerova nazivka koristio se i u Hrvatskoj prije uvođenja Zakona o zadrugama: tako Vukotinović u prvom broju *Gospodarskog lista* piše „*život patriarkalni*“⁴⁰, odnosno Franjo Žužel, koji je svoj feljton u *Gospodarskom listu* iz 1856. godine naslovio „O životu patriarkalnom“⁴¹ da bi tek dvije godine kasnije (povodom dioba) počeo rabiti izraz *zadruga* kao sinonim: „*patriarkalni život ili jednom rječju zadruga*“⁴². Tri godine kasnije, u članku stanovitog J. Z. objavljenog u *Gospodarskom listu* 1861. godine, nalazimo već samo pojam *zadruga*: „*Misli o zadrugi*“⁴³. Kasnije se u stručnoj literaturi o ovoj problematici razlikuju pojmovi „*zadruga*“ za „*kućnu zajednicu više obitelji*“ i „*inokoština*“ za „*jednu obitelj*“.

³⁶ Danica, zabavnik za godinu 1827. Vuk Stef. Karadžić, *druga godina*, u Beču 1827., str. 100.

³⁷ Strohal, Ivan. *Hauskommunionen (zadruge) bei den Südslawen u: Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und die Herzegovina (Znanstveni prilozi iz Bosne i Hercegovine) Zwölfter Band, Das Museum (Muzej) Sarajevo*, 1912, S. 409-410.

³⁸ Pavličević, *Kućne*, str. 269.

³⁹ „*Hauskommunion, f. zadruga und patriarhalische Familie*“ – Schmoller, Gustav *Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. München - Leipzig 1920, str. 811.

⁴⁰ Vukotinović, Ljudevit. *Razmatranje o stanju naših žiteljah u obziru gospodarskom*, u: *Gospodarski list* br. 1, u Zagrebu dne 5. siečnja 1856.

⁴¹ *Gospodarski list* g. 1856. – od br. 13 do br. 21.

⁴² *Gospodarski list* br. 20, 21, u Zagrebu dne 20. odnosno 27. svibnja 1858.

⁴³ *Gospodarski list* br. 30, 31, u Zagrebu dne 20. svibnja, odnosno 1. kolovoza 1861.

God. 1874. objavljena je u prvoj knjizi Zbornika sadašnjih pravnih običaja južnih Slovena *Građa u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga* (dalje: *Anketa*)⁴⁴ a što je sve „*osnovao, skupio i uredio*“ Baltazar Bogišić, poznat još i kao Baldo Bogišić ili Valtazar Bogišić (1834. - 1908.), pravnik, povjesničar prava i etnograf te redoviti član JAZU. Iz te Bogišićeve *Ankete* saznajemo kako su kućnu zajednicu/zadrugu zvali tada sami njeni dionici:

1) KAJKAVSKI KRAJEVI:

a) zagorsko-prigorski: *skupčina* – *kad se podijele sebunjak ili osebenjak, del i delitba* [STU.=Stubica], *hiža*; *skupčina (zadruga)* – *osebunjek (podijeljena)* [BED. = Bednja], *skupčina* – *jedinščina* [RAK. = Rakovec];

2) ŠTOKAVSKA PODRUČJA

a) slavonsko-srijemska: *kuća (velika i mala)* [GRA. BRO .=Gradiška i Brodska pukovnija], *kućna družina* [STRO.= Strošinci, Srijem], *zadruga* [STA. PA. = Stara Pazova, Srijem];

b) ličko-senjska *familija* [NOV. = Novi Vinodolski], *kuća* [LIK. = Lika];

c) dalmatinska zaleđa: *kuća* [KO. BUK. = Kotari i Bukovica], *kuća ili obitelj* [CET. = Cetinska krajina], *kuća* [MAK. = Makarsko primorje], *kuća (neodijeljena – odijeljena)* [KON. = Konavle];

d) bosansko-hercegovačko-bokokotorsko-crnogorska: *odžak* – [H.], *dim* – [H. C.], *familija* – [B.] tj. [H. C. B. = Hercegovina, Crna Gora, Boka Kotorska]; *zadružna – inokosna kuća* [H. K. = Hercegovina i Katunska krajina u C.G.], *kuća (inokosna)* [BUD. = Budvanska okolica];

e) srpska: *zadruga – jedin; kad se zadruga podijeli na više kuća: rođa, rođakovina, pleme, poreklo* [LJUB. = Ljubovijski i azbukovački srez i okružje podrinjsko], *zadruga – jedin* [RO. AZ. = Rogjevski i azbukovački srez podrinjskog okružja], *zadružna kuća ili familija* [GURG. = Gurgusovački ili knjaževski okrug].

Iz navedenih je odgovora razvidno da se izraz 'zadruga', vjerojatno pod utjecajem Vukova *Rječnika*, ustalio jedino u Srbiji, ne računajući Staru Pazovu u Srijemu u kojoj se, očito zbog blizine Srbije, govorilo također 'zadruga'. U kajkavskim (zagorsko-prigorskim) krajevima pretežit je naziv „skupčina“ (pored rjeđe „hiža“), a kao opozicija pojmu „jedinščina“, dok u štokavskim krajevima, osim Srbije, većinom preteže „kuća“ (koja može biti „velika“ ili „mala“) odnosno rjeđe „familija“ tj. „obitelj“, a kao opozicija pojmu „inokoština“. U Hercegovini se govorilo i „odžak“ (= hrv. *dimnjak*) a u Crnoj Gori samo „dim“, što Popović dovodi u vezu s ognjištem: „Inaĉe je zajedniĉko ognjište i zajedniĉka vatra kao pojava, koja

⁴⁴ Bogišić, *Gragja...*

prati zajedničko kućanstvo, najkarakterističnije obilježje zadruge. U zadruzi gori samo jedna vatra na jednom ognjištu u glavnoj kući. Ovo veliko značenje, koje ima zajednička vatra i ognjište kao oznake zajedničkog života, simbolički se izražava još i danas u okolini Skoplja. Član koji hoće da se odijeli, prestane da jede na zajedničkim objedima. To je već znak, da je on sklon na dijelidbu. A ako on naloži i odijeljeno vatru na ognjištu to je onda signal za dijeljenje, koje odmah na taj znak i nastane⁴⁵.

O podrijetlu njemačkog termina „Hauskommunion“ piše u svom radu o zadrugama Južnih Slavena iz 1909. Strohal: „Latinski naziv ‘communio’ javlja se već u statutima za varaždinsku Krajinu od god. 1737. [communione]. Taj naziv javlja se i u krajiškim pravima od god. 1754. [in communione bonorum] koja su inače na njemačkom jeziku sastavljena. Iz toga latinskog naziva nastao je kasniji njemački naziv – ‘Hauskommunion’, koji dolazi već u krajiškom temeljnom zakonu od god. 1807.“⁴⁶ Glede latinskog naziva: u Divkovićevu Rječniku nalazimo „2. com-munio, onis, f. [communis] zajednica“⁴⁷.

Ako za polazište, kao prvotni, uzmemo ovaj latinsko-njemački amalgam što su ga neki prevodili kao „komuna“, onda bi korektan prijevod bio „kućna zajednica“ a ne „kućna zadruga“. Prije konačnog opredjeljivanja za jedan od naziva (ili možda za oba?) pogledajmo neke od d e f i n i c i j a „kućne zajednice/zadruge“.

Tako, primjerice, onu njemačkog jurista i bremenskog suca Alberta Hermanna Posta (1839. - 1895.) iz njegova *Nacrta etnološkog prava* iz 1894. godine:

„I. Pod ‘kućnom zajednicom/zadrugom’ podrazumijevamo skupine krvnih srodnika koji su pod stvarno priznatim, izabranim ili nasljednim glavarom obitelji, vode zajedničko kućanstvo i imaju zajedničku imovinu iz koje se podmiruju potrebe ukućana. Osim toga, članovi kućanstva tendiraju biti u punopravnoj zajednici, tako da jedan odgovora za drugoga u smislu krvnog i imovinskog prava, a također nastoje kultom predaka biti povezani s precima i potomcima u trajnu zajednicu“⁴⁸.

Krajišku kućnu zadrugu/zajednicu pokušava definirati Stopfer u svom udžbeniku namijenjenom graničarskim pitomcima u Grazu iz 1840. godine:

„Pod kućnom zadrugom/zajednicom se podrazumijeva zajednički život više ljudi u istoj kući, koji su svoje snage i svoj imetak udružili na korist zajednice“⁴⁹.

⁴⁵ Popović, Vasilj. *Zadruga: istorijska rasprava*. Sarajevo 1921., str. 5-6.

⁴⁶ Strohal, Ivan. *Zadruge u Južnih Slavena u: Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXI. Sarajevo, 1909., str. 217.

⁴⁷ Divković, Mirko. *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*. Zagreb 1900., str. 210.

⁴⁸ Post, Albert Hermann. *Grundriss des ethnologischen Jurisprudenz I*. Oldenburg - Leipzig 1894, S. 124.

⁴⁹ Stopfer, Mathias. *Lehrbuch über die Grundgesetze der karlstädter, varasdiner, banal-slavonischen und banatischen Militär-Gränze*. Graz 1840, S. 129.

Kod nas je kućnu zajednicu/zadruhu (koja se tada nazivala „patriarkalni život“, vs. „das patriarchalische Leben“) pokušao definirati još Vukotinović u svom odgovoru na Anketu iz 1850. godine:

„Što se pod patriarkalnim životom naših seljanah razuměva? Patriarkalni život jest sdruženje više osobah medju sobom, po rodbinstvu kěrvnom ili po dugotrajnom skupnom življenju i udioništvu kućnom, u jednu nerazděljenu obitelj složenih, koja pod rukovodstvom izabranog po sebi kuće gospodara svakvèrstne poslove unutěrnje i izvanjske obavlja. (XVIII. član g. Ljudevit Vukotinović, sudbenog stola u Križevcih predsjednik)⁵⁰.

Također i Ognjeslav Utješenić Ostrožinski u istoj toj anketi: „Patriarkalni život zove se kod nas ono odnošenje kućno, u kome stoje članovi pojedine obitelji naroda našega na jednu kuću spadajući, obično medjusobno po kěrvi srodni, koji, podlažući se upravljanju kućnoga gospodara, ukupno svoje zemljište obdělavaju, i ukupno plodove svoje zajedničke radnje uživaju (XXXII. član g. Ognjeslav Utješenić, sad c. kr. podžupan u Varaždinu)⁵¹.

Ili Strohal u svom radu o zadrugama Južnih Slavena iz 1909. godine:

„Zadruga definira se obično kao zajednica (skupina) znatnog broja ljudi pače kao zajednica od nekoliko porodica; definira se ona tako, kao da u tome, što je taj broj ljudi dosta velik, sastoji čitavo biće, čitava priroda zadruge⁵².

Krajiška prava za karlovačku i varaždinsku pukovnicu iz 1754. godine⁵³ zadrugu spominju samo pod latinskim nazivom „communio bonorum“ u člancima 32. i 37. IV. Titula („O zemljišnim dobrima i vojnokrajiškim lenima“) a koji reguliraju slučaj smrti vlasnika zemljišta bez djece, jer u tom slučaju „imaju zemljišta pripasti samo onim muškim descendencijama [srodnicima], koji žive ‘in communione bonorum’ s (pokojnikom) a ako takvih nema tada ženskim descendencijama [srodnicima] koji žive in communio bonorum⁵⁴.

Temeljni zakoni za Vojnu krajinu [Vojnu granicu] iz 1807. godine njemački izraz „Hauskommunion“ prevode kao „kuchna druxbina od vishje glavah“ (§ 55) a „za kuchnu druxinu svi onise derxati imaju, koji svagdar k onoj kuchi upisati, i sve kuchne duxnosti brez plate na sebe uzeli jesu; illi oni od iste kuchne druxine pokolenje imali, illi u kuchu primljeni bili“ (§ 56)⁵⁵.

⁵⁰ List društva gospodarskoga hěrvatsko-slavonskoga god. deveta, u Zagrebu 1850. str. 55.

⁵¹ List društva... str. 128.

⁵² Strohal, Zadruga... str. 235.

⁵³ Militar-Gränitz-Rechte von Ihro Kaiserl. Königl. Majestät für das Karlstädter-Varasdiner-Generalat vorgeschrieben im Jahr 1754. Wien, gedruckt bey Johann Peter Ghelen, Ihrer Kaiserl. Königl. Majestät Hof Buchdruckern. (dalje: MGR).

⁵⁴ Luca, Ignaz de. Iustizcodex Bd. II. Wien 1793, § 37. S. 286.

⁵⁵ Grundgesetze für die Karlstädter-Varasdiner, Banal-Slawonische und Banatische Militär-Gränze (Temeljite uprave za karlovačku, varaždinsku, banovsku, slavonsku, i banatsku vojnu granicu). Wien 1807.

Glavni krajiški zakon iz 1850. sadrži članak o članovima kućne zajednice koju naziva obitelj (*familia*): „§ 32. Kao o obitelj (*familia*) koje kuće smatraju se sve osobe, koje su kod iste kuće popisane, a nisu sluge; pak bile ove osobe među sobom u rodu, ili pako primljene u kuću“⁵⁶.

Prijedlozi nacrtu zakona u Hrvatskom saboru, poglavito onaj iz 1861. temeljem kojega je, uz stanovite korekcije, godine 1870. donesen *Zakon ob uređenju zadrugah* koji je prvi pokušao ozakoniti postojeće stanje u zadrugama, definiraju zadrugu na sljedeći način: „Članak CXII. O uređenju zadrugah i seljanskih diobah. – I. O zadrugi uobće – §.1. – Što je zadruga? Više porodica ili kućanah (*domarah*), koji u jednom dvoru (*podkućnici*) i pod jednim kuće gospodarom živu, te zajedno gospodare t.j. zajedno teže nerazdijeljene nepokretnine i plodine istih uživaju, sačinjavaju onu narodnu patriarkalnu svezu, koja se zadruga zove.“⁵⁷

Srpsku zadrugu definira Miličević u svom članku iz 1857. godine: „Zadruga je taka kuća, u kojoj više braće rođene ili od stričeva ili stričeva i sinovaca i t.d. u skupi žive“⁵⁸ i svi zajedno u jednim njivama, livadama, vinogradima i t.d. rade i prihod po dogovoru troše i upotrebljavaju. Sam zakon⁵⁹ ovako opredeljuje zadrugu: ‘Zadruga je onde, gde je smesa zajedničkog života i imanja svezom srodstva ili usvojenjem po prirodi osnovana i utvrđena’⁶⁰.

Potom i Bogišić u svom napisu iz 1884. godine:

„I-vo. Ona [porodicu] koju obično nazivlju zadruga (oblik, koji je najviše izučavan, i o kome se najviše prepiralo), to jest skup seoske porodice, koji sastavlja ju više braće, braće i stričeva ili udaljenijih srodnika, sa ženama i decom, ako ih imaju“⁶¹.

Početkom 20. st. kućnu zadrugu/zajednicu definira i Artur Mayer u svojoj doktorskoj disertaciji iz 1910. godine:

„Zadruga je, uzevši uopće, seljačko porodično gospodarstvo, u kome krvni rođaci žive u istoj kući, imaju zajedničko vlasništvo i pod vodstvom jednog izabranog

⁵⁶ Glavni zakon za hrvatsko-slavonsku i banatsko-srbsku vojničku Krajinu – Narodne novine, u Zagrebu, u petak, dana 28. lipnja 1850. broj 147.

⁵⁷ Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861. Zagreb, 1862., str. 150 odnosno Dnevnik Sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu od god. 1868.-1871. u Zagrebu, 1871., str. 624.

⁵⁸ „ima zadruga u kojima žive po 20, 25, a i 30 i više duša. U selu Ripnju, nahije beogradske, bila je za moga detinjstva kuća neki Rodića, u kojoj je bilo 37 duša, koje ljudi, koje žena i dece. A g. Vuk na str. 173 svog Rječnika veli da ‘u Kosovu u kući nekoga Trifunovića ima 62 duše, među kojima je 13 žena s muževima i dvije udovice. – Miličevićeve napomene.

⁵⁹ **§ 507 Zak. Građ. – Mil. nap.

⁶⁰ Miličević, Milan. Pregled zadrughnog stanja Srba seljaka, u: Glasnik društva srpske slovesnosti 9. Beograd 1857., str. 146.

⁶¹ Bogišić, Baltazar. O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata. Beograd, 1884.

kućnog gospodara nepodijeljeno imanje i zemlju zajednički, ravnopravno obrađuju i uživaju⁶².

A između dva svjetska rata i Vasilj Popović u Stanojevićevoj enciklopediji. „Zadruga je porodica u kojoj žive zajedničkim životom, privređivanjem i imanjem, ako ga ima, dva ili više srodnika, porijeklom od istog bliskog pretka, eventualno i sa svojim roditeljima, porodom i usvojenim članovima“⁶³.

U novije vrijeme Karl Kaser u svom djelu o Vojnoj krajini, navodi pet središnjih čimbenika njene posebnosti u odnosu na običnu, osnovnu obitelj:

„Ono posebno što zadrugu razlikuje od obične osnovne obitelji bilo je, prvo, to što je ona nastala spajanjem ili zajedništvom barem dviju pojedinačnih ili osnovnih obitelji. ... Zadruga je, drugo, bila proizvodna zajednica i zajednica dobara. U zadrugi nije postojao individualni posjed na nepokretnim dobrima, nego samo zajednički posjed i zajednički imetak. Taj se zajednički imetak zajednički obrađivao i zajednički konzumirao. Zadruga je, treće, mogla nastati samo među seljačkim obiteljima, jer je osnovu zajedničkog imetka činio zajednički zemljišni posjed. Daljnji središnji element zadruge bio je, četvrto, patrilinearitet. ... To je u praksi na primjer značilo da su se žene uvijek morale udavati u kuću mladoženjina oca (načelo patrivirilokaliteta) budući da je muž bio suvlasnik kolektivnog posjeda, a žena pak odnosno kći nije. ... Taj poseban oblik obiteljske zajednice mogao se, peto, utvrditi u Europi empirijski samo u centralnim područjima jugoistočne Europe – u Albaniji, Crnoj Gori, Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini, na Kosovu, u zapadnoj i centralnoj Bugarskoj, u sjevernoj Grčkoj i Makedoniji. Kad je dakle riječ o zadrugi, riječ je o obitelji u gore naznačenom području, na kojemu su primjerice tri odrasla brata sa svojim obiteljima zajedno posjedovala zemljišni posjed, zajednički ga obrađivala i zajednički participirala u privređenom imetku. Obitelj koja se sastojala od oca, majke i trojice neoženjenih sinova, nije po definiciji mogla biti zadruga, nego samo obična samostalna obitelj“⁶⁴.

Rakovečke kućne zadruge

Pogledamo li slijedom navedenih definicija koja su temeljna uporišta jedne sveobuhvatne odredbe „kućne zajednice/zadruge“, tada nam se logičnim nameću tri najbitnija:

⁶² Artur Mayer. *Die bäuerliche Hauskommunion (Zadruga) in den Königreichen Kroatien und Slavonien* Heidelberg 1910, S. 2.

⁶³ Popović, Vasilj. *Zadruga – u: Stanoje Stanojević Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, IV. knjiga*. Zagreb 1929., str. 1198.

⁶⁴ Kaser, Karl. *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der Kroatisch-Slawonischen Militärgrenze (1535- 1881)*. Graz 1986; *Slobodan seljak i vojnik. Povojačeno društvo (1754.-1881.) tom II.* (prev. Josip Brkić). Zagreb, 1997., str. 131-132.

- 1) glavar (njegov izbor i status),
- 2) članovi (njihov međusobni odnos i status) te
- 3) imovinsko-pravni odnosi u zajednici/zadruzi.

Ad 1) glavar zadruge/zajednice, koji je glava kuće ali i predstavnik zadruge/zajednice prema vani (spram vlasti, crkve itd.).

Glede a) izbora: on je trebao biti izabran ili nasljedan i, kao što kaže Post⁶⁵ – stvarno priznat.

Ili, kako su to uređivali prava i zakoni kao primjerice Krajiška prava (*Militär-Gränitz Rechten*) iz 1754. godine: „*Titulus IV. O zemljišnim dobrima i vojnokrajiškim lenima – § 75. Za svaku kuću i leno mora se najstariji [član] imenovati za Caput Familiae te zabilježiti ostale pripadajuće muške osobe.*“⁶⁶ odnosno Zakon o zadrugah iz 1889. godine: „§ 8. Zadrugi je na čelu kuće gospodar. ... Kuće gospodara biraju i mienjaju nadpolovičnom većinom glasova svi muški članovi zadruge, koji su 18. godinu navršili, i sve ženske u zadruzi živuća, ako su navršile 18. godinu, a nezastupaju jih njihovi muževi ili otcevi. Izbor valja, da se prijavi občinskomu poglavarstvu, koje je dužno izabranomu kuće gospodaru besplatno izdati uredovnu svjedočbu, kojom će se on iskazivati kuće gospodarom. Ako se zadrugari nebi mogli složiti o izboru, postavlja kuće gospodara občinsko poglavarstvo, saslušav zadrugare“⁶⁷.

U rakovečkim se kućnim zadrugama, prema odgovoru na 14. pitanje Bogišićeve Ankete (14. Izbiraju li članovi domaćina? Ili se ta čast naslijeđuje, kakvim redom? Ili je pak koji zadrugar malo po malo i sam prisvoji?), gospodar b i r a o („gospodara biraju članovi zadruge“), i to prema kriteriju da je kandidat „pametan, pravedan i poslen“ a jednako tako i u Stubici: „domaćina izbiraju članovi zadruge“ odnosno u cijelom Zagorju i Prigorju. Ovdje je riječ o zadružnoj kulturi kao pojmu dijametralno oprečnom plemenskoj (patrijarhalnoj) kulturi⁶⁸ u kojoj se ta čast n a s l j e đ u j e : tako se, na primjer, u Lici na isto pitanje odgovaralo da „se samo po sebi razumije da najstariji među njima biva i starješina“ odnosno Kotarima i Bukovici da „obično najstariji biva domaćinom, to jest: po redu godinâ“, odnosno u Cetini da se „ona (čast starješine) pristoji najstarijega brata, kao najpametnijega i najshodnijega za to mjesto počasti“, odnosno u Makarskom primorju da se gospodari „ne biraju, no to biva po starješinstvu“, odnosno u Hercegovini, Crnoj Gori i Boki kotorskoj da je „otac vazda domaćin kućni doklen je god živ; kad umre, ostane domaćinstvo na najstarijemu bratu (ako se nije š njim dijelio); a

⁶⁵ Post, Grundriss, S. 124.

⁶⁶ Luca, Iustizcodex, S. 295-296.

⁶⁷ Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889. – sastavio i i tumačem providio Milan Smrekar (drugo prerađeno i popunjeno izdanje), Zagreb 1890., str. 21.

ako nema brata ono na najstarijega sina“. Ali i u Slavoniji: „domaćinom biva obično najstariji muškarac u zadruzi“ [BIZ. = Bizovac] odnosno u Srijemu: „članovi zadruge neizbirlaju domaćina, nego najstariji od njih postane kućni starješina“ [STA. PA.] ili u Srbiji: „ne izbira se domaćin, nego no se starješinstvo nasljeđuje redom po starješinstvu godina“ [GURG.] Ova se razlika očitovala i na jezičnom planu, tako da se glavar u združnoj kulturi naziva *gospodar* (< *gospodariti*), a u patrijarhalnoj kulturi – *starješina* (< *star* < *starati se*) ili *domaćin* (< *domać+inv*), ili u Slavoniji često i *gazda* (mađarski slavizam < slav. *gospoda*), dok se u Krajiškim pravima iz 1754. godine naziva latinski „Caput Familiae“ (*glava obitelji*) a njemački „Haupt des Hauses“ (*glava kuće*) itd. Međutim, neke su od patrijarhalnih zajednica pod utjecajem egzistencijalne nužde ili zakona (poput krajiških) evaluirale u zadruhu, tako da se primjerice na 14. pitanje Ankete u šest satnija gradiško-brodske pukovnije odgovaralo: „Ima do duše, ali vrlo mali broj zadruga koje biraju gazdu“ [GRA. BRO.] odnosno u zaleđu Dalmacije, BiH, Crnoj Gori i Srbiji: „izbirlaju – nasleđa nema“ [KON.], ili „izbirlaju se po vrlinama i vrsnoći“ [BOS.] ili „birlaju ga u opće“ [H. K.], ili „događaju se svi pobrojani u pitanju slučajevi, ipak rijetko nasljedstvom“ [LJUB.], ili „cijela zadruga u dogovoru bira kućnog starješinu“ [RO. AZ.]. Primjeri nekih odgovora iz Ankete pokazuju zašto je bila bitna Postova odredba da glavar mora biti „stvarno priznat“, tako primjerice: „Prisvoji li si koji zadrugar tu čast, što kadkad biva, to ga zadrugari mrze, neslušaju, i obće se imanje primiće k raspadu“ [RAK.], ili „Ima također slučajeva, da kojigod iz zadrugara sam prisvoji sebi tim domaćinstvo, što pokaže da je sposoban i vrijedan, tako da ga i izvan kuće kao primjer dobrote, poštenja, valjanstva pokazuju, te kao što ga slušaju i poštuju u selu tako ga počnu štovati i slušati i ukućani.“ [STUB.], ili „Ako ko kakvim lukavstvom zagrabi vlast u ruke, tad ili se zadruga počne kloniti k diobi, ili ga niko nesluša i nepriznaje za domaćina.“ [KON.]; ili pak suprotno „Kad domaćin umre, naslijedi ga u časti njegov brat ili sin najstariji ili stričić, a bude kadšto i to: da najumješniji i najpametniji, dakako često i najlukaviji, malo po malo prisvoji sebi tu čast, i družina ga napokon prizna za domaćina, ako mu uprava kuće ide za rukom.“ [ZEM.].

Glede b) s t a t u s a : on upravlja, naređuje i nadgleda ukućane te vodi gospodarstvo – kako to nalaže i §. 57. Temelnog krajiškog zakona iz 1807. godine: „Čl. 57. Kako bi se održao potreban mir i red, najstariji sposobni muškarac u kući preuzima nadzor nad svim zajedničarima i vođenje gospodarstva kao glava kuće (Hausvater)⁶⁸ ali i predstavlja zajednicu izvan kuće – kako to propisuje i § 8. nacrtu zakona iz 1861. godine temeljem kojega je, uz stanovite korekcije, godine 1870. donesen Zakon ob uređenju zadrugah: „Kuće gospodar zastupa uz obdržavanje propisih ovog zakona zadruhu u svih javnih i sukromnih (građansko-

⁶⁸ Tomašić, *Društveni*, str. 9-16.

⁶⁹ Vaniček, František. *Specialgeschichte der Militärgrenze III Band*. Wien 1875, S. 201.

pravnih) poslovih koristno i teretno (active et passive) naprama trećemu i napram oblastim⁷⁰.

Glavar, međutim, i polaže račune ukućanima dok mu za sve važne odluke trebaju glasovi više od polovice ukućana, kako je to odredio nekim člancima i *Zakon ob uređenju zadrugah* iz 1870. godine: „\$.9. Kuće gospodar. Kuće gospodar upravlja svimi kućnima i gospodarskim poslovi zadruge. On je vlastan i dužan naređivati kućane prema njihovoj sposobnosti i snagi, na poslove u kući i izvan nje, te ih kod posla nadgledati; on mora i sam raditi i oko boljka kuće nastojati, pa se trsiti, da bude u kući i među kućani sloga, red i čudoredni život. ... \$.14. Na svaki važniji posao, tičući se pokretne zajednice, kao što su kupnja i prodaja, miena, pogodba porabna, ženitbeni ugovor, zakup i založba, treba da pristane više od polovice kućanah, stanujućih u kući. Kada kuće gospodar hoće zajednicu da zaduži ili kada drugčije želi što stalno narediti za nepokretni imetak zadruge, mora prije saslušati sve kućane stanujuće u kući, i se mora izkazati, da je više od polovice njih na to pristalo; a kada se koja nepokretnina prodaje, mora nadpolovična većina kućanah u kući stanujućih na to pristati, a občina o tome svjedočbu dati kuće gospodaru“.⁷¹

U rakovečkim kućnim zadrugama, prema odgovorima na šesnaesto pitanje Bogišićeve Ankete (16. *Koja prava i dužnosti ima domaćin prama članovima zadruge i prama zadružnom imetku?*) gospodar je imao „pravo ukućanima određivati posao, kod stola im dijeli meso i gibanicu, zastupa ih kod poglavarstva, drži pod svojim ključem slaninu, kruh, vino, žitak; ... Skrbi za sol, obuću i hranu, čuva zadružni imetak“. Dok je u kućnoj patrijarhalnoj zajednici u Bosni (okolica Sarajeva) bilo nešto drugačije: „*Ima domaćinâ takovijeh, kojima mlađi, ili kći ili snaja, kad opere noge poljubi u palac nožni iz počitanja, prije domaćina neće leći i prije njega ustaju; dalje muški nepuše duvana, mlađi ne sviraju i neigraju bez dozvole, pri ručku ili večeri poslije sjedu i poslije započmu jesti itd. Gdjekoji pred domaćinom samo nepuše, gdjekoji i puše ali n. pr. kad je imendan pa mu čestita u ruku ga poljubi*“ [SAR.].

A d 2) č l a n o v i zadruge/zajednice su, uz rijetke iznimke, bili svi krvni srodnici i – kako je ustvrdio Kaser – „ona je nastala spajanjem ili zajedništvom barem dviju pojedinačnih ili osnovnih obitelji“.

Tako su glasili i svi odgovori na prvo pitanje [1. *Je li u vašem mjestu ili okolici običnije da ljudi žive u obitelji sastavljenoj iz više užijeh familija (t. j. više braće ili drugijeh rodaka sa svojimi ženama i djecom) ili naprotiv, da svaki oženjeni čovjek napose žive i sam svojom ekonomiom upravlja?*] Bogišićeve Ankete: „*Ljudi žive u obitelji sastavljenoj iz jedne ili više užijeh familija.*“ [GRA. BRO.]; „do godine 1848

⁷⁰ Dnevnik Sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu od god. 1868.-1871. u Zagrebu, 1871., str. 624.

⁷¹ Dnevnik Sabora ... 624-625.

življaše u Lici u jednoj kući obitelj iz više oženjenih ljudi, njihovijeh žena, djece i dioba se rijetko događаше“ [LIK.]; odnosno na šesto pitanje iste Ankete (6. Jesu li svi zadrugari svoji po krvi ili ne, i u kome razmerju i odnošaju stoje te dvije vrste jedna prema drugoj?): „Zadrugari ili kućani svi svoji po krvi, izim da se je zadrugi pridružio kakav samohran starac, koji im nebi po krvi svoj bio“ [LIK.].

U zajednicama zadružnog tipa bilo je moguće, doduše rjeđe, da u zajednici osim srodnika budu i priženjeni ili pridruženi članovi, kako saznajemo iz Bogišićeve Ankete: „Većom stranom su svi svoji po krvi, al imade i pridošlica koji se priženio u kuću, ili inače usljed ugovora pridružio se ukućanima te postao njima ravnopravnim“. [RAK.]; ili „Zadrugari su obično svi u rodu bliže ili dalje. Po tomu kako je kuća starija ili mlađa. Ali ima i priselicâ i doselicâ i naselicâ koji uživaju sva prava pod jednim imenom u zadrugi, ali nisu u rodu“ [STUB.]; ili „Obično su svi svoji po krvi, ali kad što se posve tuđ čovjek u zadrugu priženi, i on sa svojom strankom nazivlje se tada skupnik“ [BED.].

U zadrugama patrijarhalnog tipa to se događalo samo iz nužde ali, kako nas obavješćuju neki odgovori iz Ankete, takve zajednice potom nisu bile dugog vijeka: „To se prigodi kada dvije familije odveć malo članova imadu, te ih sama nužda i interes navedu da se sjedine, ali obično takove zadruge za mnogo neustraju“ [KO. BUK.] ili „S malom iznimkom su zadrugari svoji po krvi i to u prvom, drugom, trećem, četvrtom a i petom koljenu. No biva da se iz jedne zadruge odijeljeni pripišu u drugu, s kojom inače po krvi u nikakvu rodstvu nisu . U ovakima zadrugama netraje dugo žuđeni mir, nego jedna ili druga strana počme na skoro svoju nezadovoljnost očitovati, te se svadati, dapače i tući, dok se opet ne podijele. U ovome slučaju ide obično pridošlica napolje sa onim dijelom koga je i donio“ [GRA. BRO.]

A d 3) i m o v i n s k o - p r a v n i o d n o s i u zadrugi/zajednici su se odnosili na njen posjed i imetak, koji su *per definitionem* bili zajednički. Ta temeljna zajednička imovina nazivala se u kajkavskim krajevima „stežer“, „korenika“, „domaćija“ itd., a u štokavskim „stožer“, „baština“, „očevina“, „djedovina“ itd. Članovi zadruge/zajednice su, međutim, mogli posjedovati svoju imovinu (*osobinu*) koju su zaradili zanatom, trgovinom, radom izvan kuće (mornari, majstori) ili dobili (ženin miraz) itd., a u nju su spadale kako pokretnine, tako i nekretnine. Ova se osobna imovina u štokavskim krajevima većinom nazivala „prćija“ a u kajkavskim „osebunjek“ – kako nas obavješćuju odgovori na trideset i četvrto pitanje (34. Mogu li zadrugari imati svoju imovinu – peculium?) Bogišićeve Ankete: „Može svaki zadrugar imati prćiju. Nalazak koji nije ničiji, spada onome, ko ga je našao, isto tako i dar onome ko ga je dobio.“ [LIK.] ili „svaki zadrugar može imati svoju osobinu: sve što si zanatom, trgovinom priskrbi“ [STUB.] ili „može [imati osobnu imovinu], ako je dobio izvan kuće, osobito mornari imaju taku osobinu“ [KON.] ili „mogu zadrugari imati i svoju osobinu (osobni imetak) i

mnogi ga i imaju kao: novce, marvu, nepokretnine, kuću, polje, vrt, vinograd, pčele itd.“ [LIK.].

Kao specifična vrsta zadruge/zajednice javlja se na području Vojne krajine tzv. krajiška kućna zadruga za koju se često tvrdilo kako su je uvele i razvile krajiške vlasti. Kaser, međutim, u svom djelu tvrdi da se „*taj složeni oblik obitelji nije razvio u Vojnoj krajini*“, nego je ona „*rezultat kulturnog razvitka pastoralnih društava dinarskog gorja, a u Vojnu su je krajinu sa sobom donijeli doseljeni Vlasi/Srbi.*“ Kaser zaključuje kako „*zadrugu nije pronašla krajiška uprava*“, nego „*kodificirala samo ono što je ionako postojalo*“⁷². Drugim riječima, vojnokrajiška je uprava zatečene tradicionalne oblike kućnih zajednica nastojala propisima i zakonima kodificirati prilagođujući ih svojim potrebama, jer „*što se više ljudi iz njih dobiva, to se sposobnija posada može staviti u našu ratnu službu.*“⁷³

Izbor glavara po kriteriju sposobnosti, kao primjerice u Rakovcu (da je kandidat „*pametan, pravedan i poslen*“), kao načelo demokratičnosti, bilo je eminentna karakteristika kućne zajednice zadružnog tipa, dok je nasljeđivanje (obično po starosti), kao načelo patrijarhalnosti, bilo odlika kućne zajednice plemenskog tipa. S druge je strane bilo i primjera sasvim moderne demokratičnosti u nekim, nekoć patrijarhalnim zajednicama, kao na primjer u ljubovijskom i azbukovačkom srezu i okružju podrinjskom (Srbija): „*Dosta puta starješuju redom svi odrasli zadrugari – obično po godinu ili dvije, te se tako prokušaju, koji je najbolji za to, pa on i ostane, dok ne učini što na štetu zadruge, ili spram nje nemaran postane.*“ [LJUB.]

Iz svega navedenog proizlazi da je termin „kućna zajednica“ primjereniji kao opći pojam za takve vrste zajednica a na što upućuju i lat. „*communio*“ odnosno drugi dio njem. termina *Hauskommunion*, ali i Sicard: „*Možda bi bolje bilo utvrditi uvjete bez kojih nema kućne zajednice, bilo pod imenom zadruga ili pod bilo kojim drugim imenom, koje se javlja na Balkanu – da počnemo sa slavenskim ili kroz historiju slaveniziranim dijelovima Balkana. Da li je to kućna zajednica? Svakako da jest, ali ju je možda bolje nazvati kućna ekonomska zajednica.*“⁷⁴.

„*Kućna zadruga*“ bi bila oznaka one vrste tih zajednica (kućna zajednica zadružnog tipa) koje karakterizira načelo demokratičnosti: to je „*skupčina*“ tj. kućna zajednica koju odlikuje zajednički život i skupna, zajednička imovina. Tu zajedničku imovinu (posjed) obrađuje „*družina*“ koja ne mora nužno biti u rodbinskim odnosima a njome upravlja na određeno vrijeme izabrani (kriteri-

⁷² Kaser, *Slobodan*, str. 131. i 133.

⁷³ Luca, *Iustitcodex* S. 376.

⁷⁴ Sicard, *Razmišljanja*, str. 30.

ji izbora: sposoban/pravedan/pošten/marljiv član zadruge) glavar, koji je samo prvi među jednakima i koji svakodobno može biti smijenjen. Kućna zajednica navedenih obilježja utemeljena je na gospodarskoj osnovi i predstavlja „zajednicu kućno-gospodarskog tipa“ (Sicard) ili zadrugu.

Druga vrsta „kućne zajednice“ je ona plemenskog odnosno patrijarhalnog tipa ili kraće „kućna patrijarhalna zajednica“, koju karakterizira patrijarhalni ustroj: to je „kuća“ ili „porodica“ (veća ili manja) utemeljena na tradiciji o zajedničkom podrijetlu i egzogamična (zabrana sklapanja braka među članovima roda). Na čelu velike obitelji (otac i majka s oženjenim sinovima i njihovom djecom, kao i eventualno ostarjelim roditeljima) u pravilu je njen najstariji član (starješina) odnosno „otac obitelji“ (*pater familias*) s apsolutističkim ovlastima a nakon njegove smrti nasljeđuje ga (kriterij nasljeđa) njegov najstariji sin⁷⁵. Kućna zajednica navedenih obilježja utemeljena je na patrijarhalnoj osnovi i predstavlja kućnu zajednicu plemenskog tipa, a ne zadrugu.

Budući da su rakovečke kućne zajednice pripadale kategoriji kućnih zadruga, valja razjasniti i neke od njenih obilježja, prije svega termin *z a j e d n i č k i*. Ovo se „zajedničko“ naime – kao što je lucidno zamijetio Sicard – ne smije miješati s kvalifikativom *kolektivno*: „*Precizirajmo nekoliko osnovnih podataka. Treba se osloboditi kvalifikativa kolektivno. Ta se riječ često odveć paušalno, bez dovoljno distinkcija, naljepljuje na vlasništvo, autoritet i rad. Ono što treba uvažiti jest da je vlasništvo nedjeljivo i da je ono zajedničko, da je autoritet zajednički autoritet, te da je i rad zajednički. Isto tako život u zadrugi nije kolektivan ni kolektivistički, nego je to život u zajednici, život zajedničarski (communautaire)*“⁷⁶. Sicard dalje raščlanjuje i drugu bitnu odliku kućne zadruge – *s r o d s t v o* njenih članova: „*Dakle, što se tiče naziva skupine, trebalo bi poći od riječi domus pa doći do riječi „kućna“. U svojoj suštini zadruga je kućna skupina iako – kao što ćemo kasnije vidjeti – nije uvijek samo to. Zadruga je također i bratska skupina. U nekim predjelima Balkana susrećemo naziv bratska općina, dakle naziv koji u sebi već sadrži oznaku srodstva, tj. grupe braće. I ovdje smo vrlo daleko od naziva porodica, ali smo bliže nazivu domus, tj. kuća, u kojoj – u širem značenju te riječi – žive braća, dakle određeni broj ljudi iste krvi. U principu je to tako – barem je to tako u znatnoj većini slučajeva.*“⁷⁷ U nastavku svojih *Razmišljanja* Sicard navodi dvije iznimke koje remete ovo bitno etičko obilježje kućne zajednice: 1) priženjenje (zet postaje zadrugar) i 2) pridruženost radnika (nadničar/stranac postaje zadrugar).

⁷⁵ Tomašić, *Društveni*, str. 18.

⁷⁶ Sicard, *Razmišljanja*, str. 31.

⁷⁷ Sicard, *Razmišljanja*, str. 31.

Međutim, ono što Sicard pri tom zanemaruje jest činjenica kako su ove dvije iznimke karakteristika kućnih zajednica zadružnog tipa a kada ih počne primjenjivati kućna zajednica patrijarhalnog tipa onda ona postaje stanoviti prijelazni oblik ka onoj prvoj, a ne više izvorna patrijarhalna kućna zajednica. Primjera rečenih iznimaka imamo i u kućnim zadrugama Rakovca i okolice, a najeklatantniji je onaj kućne zadruge Pajur (Dvorišće), koja se pod tim imenom prvi put javlja u rakovečkom urbaru iz 1716. godine⁷⁸ u kojem je glavar kućne zadruge *Gasparich Martinus aliter Pajur*. Potom je već u urbaru iz 1720. godine *Martin aliter Pajur* prekriziženo i dopisano *Gabrina ili Mikula*⁷⁹ odnosno u crkvenom popisu (*Regestum*) iz 1720. godine⁸⁰ – *Gasparich Martinus seu Gabrina*. Zatim u urbaru iz 1755. godine⁸¹ javlja se na istom selištu *Lucas Pajur*. U Popisu iz 1769. godine⁸² opet *Michael Pajur* a u Popisu iz 1778. godine⁸³ isti kao *Mihalj Baan*, odnosno u Popisu iz 1804. godine⁸⁴ obitelj *Baan*, da bi se kasnije zvali *Baan-Pajur*⁸⁵, pa onda samo *Pajur*⁸⁶ itd. Ukratko, Sicard dokazuje da su navedene iznimke gospodarske naravi, jer se temelje na zajedničkom radu. Pridošlica koji se u zadrugu priženio ili joj se pridružio a nije iste krvi, postaje ravnopravni član kućne zajednice zbog gospodarskih razloga: „Nadalje, čini nam se da u pomanjkanju drugih pojava koje bi se mogle javljati kao izuzeci (ipak ćemo kasnije neke navesti), ova dva izuzetka od etičkih normi, a koji se javljaju prije svega zbog ekonomske korisnosti, dozvoljavaju da u najmanju ruku otkrijemo jednu ekonomsku tendenciju koja je komplementarna karakteru zadruge, kao kućne zajednice. To nas naprosto upućuje na zaključak da se tu radi o skupini kućno-ekonomskog tipa⁸⁷.”

U literaturi se često spekuliralo o broju članova zadruge, posebice temeljem prije navedenih opisa onodobnih zajednica, kao npr. kod Csaplovicsa: „Cijelom

⁷⁸ *Legister Rakovečki* – Arhiv HAZU (AH), IV/b-63.

⁷⁹ *Urbarium dominium Rakovecz A.D. 1720-24.* – AH, IVb-64.

⁸⁰ *Protocol 144/XVb* – Kaptolski arhiv Zagreb (KAZ).

⁸¹ *Urbarium boni Rakovecz. Rakoveczensi urbarii post tumultum rusticorum in Raven 1. Martii 1755.* – AH, II d-109.

⁸² *Praestationes libertinorum et colonorum in bonorum Rakovecz ad Verbovecz applicatorum A. D. 1769* – AH, III d – 34.

⁸³ *Conscriptio coloni domine comitisse vidue Joan. Patachich a. 1778.* – Hrvatski državni arhiv (HDA), Križevačka županija, Acta urbarialia, kutija 743.

⁸⁴ *Conscriptio parochiae Rakoveczensis a. 1804.* – HDA, Križevačka županija, Conscriptioes, kutija 754.

⁸⁵ Tako *Ban aliter Pajur Luka* (1796. - 1826.) ili *Ban aliter Pajur Ivan* (1819. - 1855.) – Matične knjige Rakovec.

⁸⁶ Tako *Pajur Vid* (*1859.), dok je njegov najmlađi sin *Mijo Pajur* (1892. - 1968.) u MK rođenih dva puta, prigodom rođenja svoje dvoje, iste godine umrle djece, još zabilježen kao *Pajur-Ban*, a kod ostalih troje samo kao *Pajur*.

⁸⁷ Sicard, *Razmišljanja*, str. 32.

nepodijeljenom zajedničkom obitelji upravlja gospodar i nije rijetko da u takvoj zajednici ima 60 i više duša. Može se naći, doduše rjeđe, i 100 ljudi, dok je od 20 do 50 glava uobičajeno stanje⁸⁸ ili Hietzingera: „U mnogoljudnim se zemljama obično računa samo 4,3 ili 4,4 ili 4,5 glava po obitelji, dok u rjeđe naseljenoj Krajini dolazi osam do devet osoba na jednu kućansku zajednicu“⁸⁹, odnosno Evansa: „U ovom selu [Vukovje kod Slav. Broda] bilo je jedva nešto više od deset onih ogromnih porodica kojih ima u okolini Siska, kako nam je rečeno, sa po trista članova“⁹⁰.

Na treće pitanje Bogišićeve Ankete iz 1874. godine (3. Koliko je obično glavâ u zadrugi, i koliko ih od prilike u najvećoj zadrugi biva?) odgovoreno je: „Zadruga ima od 10-50 glava, najveća zadruga za koju zna izvjestioc imala je 60 duša a najmanja 3 gdje je počimala ili izumirala – poprieko se može uzeti 5-50. Prava sredina je od 25 do 30 duša“ [STUB.]; „Gdje više a gdje manje. Najviše dopiru do 42-44 glava“ [RAK.]; „šest, osam do deset; u najvećoj do dvadeset, do trideset glava“ [BED.]; U malim kućama je obično do 10, u srednjim 15-16, u velikim 20-25, a u najvećim i do 40 duša“ [GRA. BRO.]; U najvećoj zadrugi ima do 50 i 60 duša; takijeh je najviše u krajini vojničkoj. Obično biva po 5 do 8 oženjenijeh ljudi“ [OK.(UČANI)]; „Ima obično desetero, petnaestero čeljadi; u najvećim zadrugam biva ih 20 do 25 glava“ [LIK.]; „Rijetko se sluči da u jednoj kući prebiva mnogo glava zajedno: to se češće vidi u onim predijelima gdje ljudi žive blizu planina i bave se pastirstvom“ [KO. BUK.]; „Obično u Primorju ima zadrugâ od 10 do 30 i 35 duša, a u manjim: muž, žena i djeca“ [MAK.]; „G. 1806, kuća Magudova, koja se drži jedna od najznamenitijeh kuća u Konavlima, imala je 42 duše,; među njima 9 žena udatijeh a 13 djevojaka za udadbu“ [KON.]; „od 2 do najviše 30 glava“ [BOS.(NA, SREDNJA)]; „Najviše može biti od 20 do 25 čeljadi, no vrlo su rijedke ovako zadrugne familije. Občno 6 do 10 a najviše muž i žena dokle im se djeca požene“ [H.C.B.]; „U gornjoj Hercegovini obično od 12 do 20 duša, ali je odgovorilac slušao da u Gackome i Nevesinju biva u povećim kućama i do 60 glava, a jedna u Gackome ima ih do 70. u katunima⁹¹ naprotiv nema ih nikada više od 10 ili 15 duša ni u dobroj kući a u manjoj: muž, žena i djeca“ [H.K.]; „U familiji koja nije inokosna bude obično po sedmero do dvanaestero a kadgod i do petnaestero“ [BUD.(VA)]; „Najveća zadruga, za koju javlja dopisnik, ima 15 oženjenih ljudi“ [ŠAB.(AC.)]; „Obično 4,5, 10,, 15 kad kad do 40. Opisač zna zadrugu i preko 40 duša, koje žive u dvije kuće“ [LJUB.]; „Dva brata oženjena, pa i ne imala djece, kaže se da su zadrugna; i za oca sa dva sina velika i opet se kaže da je zadruga. Ali ovo je najmanja zadruga, i tako ide

⁸⁸ Csaplovics, Slavonien I, S. 105.

⁸⁹ Hietzinger, Statistik ... I S. 188.

⁹⁰ Evans, Kroz BiH, str. 109.

⁹¹ Katun = vjerojatno od rum. cătun = zaselak < alb. katund/i/ = selo, kraj.

dalje, najviše do 50 ukućana ili živih glava. U ovoj okolici zna opisač samo jednu sa 53 duše. Srednja mjera zadruge je 20 glava“ [RO. AZ.]; „od 20 do 40 glava“ [GURG.]; „Obično okolo 20 a u najvećim nađe ih se i do pedeset glava“ [GOL.(UBINCI)]; „U zadruzi je obično 20 duša, a ima ih i do 40“ [STA. PA.], „Kolikogod ih se u kući rodilo ili udajom dovedeno svi čine jednu zadrugu ili kućnu družinu, tako da u većim kućama ima 30-40 i do 50 glava“ [STROŠ.]; „Biva po 10-20 glava, a u najvećoj zadruzi od prilike 30-36 duša“ [ZEM.].

Ako prihvatimo Pavličevićevu teoriju o veličini ravničarskih zadruga – „Zadruge su prema broju članova družine obično razvrstane u male, srednje i velike. Ta podjela je relativna jer, primjerice u gorštackim krajevima gdje je obično bio i velik priraštaj pučanstva malom se nazivala kućna zajednica do 20, srednjom od 20 do 50 a velikom preko 50 članova. U ravničarskim predjelima gdje je i broj djece obično bio manji uzimala se podjela do 10 ljudi za malu, do 20 za srednju, a preko 20 za veliku zadrugu. U prvom slučaju nisu bile rijetke zadruge sa preko 80 ukućana, a u drugom su i one s oko 50 bile izuzetak⁹². – onda su u Anketi navedene rakovečke velike zadruge od 42-44 glava bile iznimke, a ne pravilo.

Iz godine 1750. datira Popis stanovnika imanja Vrbovec i Rakovec⁹³, dakako ne svih stanovnika nego samo glavara kućnih zadruga ili očeva inokosnih obitelji. Specifičnost ovog Popisa su tri rubrike (*domaćin, oženjenih braće i/ili sinova i neoženjenih iznad 15 godina za rad sposobnih*) iz kojih se može iščitati ponešto o kućnim zadrugama u to vrijeme.

Najveća kućna zadruga bila je u malom selu Kusanovec (4 kz) a brojila je 7 obitelji: *Thomas Tomassich* (Tomaš Tomašić), *domaćin 1, oženjenih braće i/ili sinova 6*.

Potom su veće kućne zadruge bile u najvećim selima: u Peskovcu (64 obitelji) – 2 KUĆNE ZADRUGE (Petar Jagatić i Petar stariji Jagatić) s 6 obitelji, 2 kz (Ivan Jagatić i Miško Kos) s 5 obitelji te u Lonjici (89 obitelji) – 3 kz (Stjepan Horvatinović, Andreas Đuretek i Jakob Đuretek) s 5 obitelji.

U ostalim selima rakovečke purgarije, kmetskim i slobodnjačkim selima bilo je tek nekoliko većih kućnih zadruga: slobodnjak Andrija Goricač s 5 obitelji u Rakovcu, Gregor Dumić s 5 obitelji u Baničevcu, Đuro Gašparić s 5 obitelji u Dvorišću, Luka Baček s 5 obitelji u Samoborcu. Sve ostale kućne zadruge bile su srednje ili manje.

Od srednjih je kućnih zadruga bilo 10 s 4 obitelji (Andrija Biđin, Tomaš Prelec i Pavel Sterk u Rakovcu; Lovro Heroić u Baničevcu; Luka Petrinović i Stjepan

⁹² Pavličević, *Kućne*, str. 80.

⁹³ *Conscriptio domini Verbovecz & Rakovecz Incolarum etc. in Anno 1750 die 2da Maii* – HDA, Križevačka županija, *Conscriptiones et urbarialia*, kutija 750.

Pakljan u Brezanima; Antun Gašparić i slobodnjak Đuro Rakarić u Dvorišću; Miško Klemeš u Hruškovcu te slobodnjak Pavao Raplinović u Hudovu).

Kućnih zadruga s 3 obitelji bilo je 39 (Gašpar Tandarić, Andrija Očić, Andrija Gašparić, mjesni zvonar (*campanator loci*) Andrija Porkulabić i Matija Blagušević u Rakovcu; Đuro Dumić, Đuro stariji Dumić, Đuro Heroić, Matija Foglec, Đuro Žebec i Franjo Čegec iz Baničevca; Đuro Baček i Andrija Pakljan iz Brezana; Gregor Jaklinović i Stjepan Šmar iz Dropčevca; Martin Klemeš i Pavel Prelec iz Hruškovca; slobodnjak Marko Vuković iz Hudova, Miško Đuran iz Kusanovca, Stjepan Čadović, Gregor Huradin, Matija Butić i Marko Čolig iz Mlake; slobodnjaci Rade Bulić, Đuro Posavec i Stjepan Posavec iz Radoišća; slobodnjak Lazo Magovac iz Salnika, Gregor Blagušević iz Samoborca, slobodnjaci Gregor Bencerić, Blaž Bencerić, Marko Peršun, Mirko Haboić i Miško Jagatić iz Peskovca te slobodnjaci Ivan Kralj, Blaž Horvat, Đuro Špoljarić, Đuro Kovačić, Stjepan Solarić i Matija Rihelj iz Lonjice).

Najviše (51) je bilo malih kućnih zadruga s 2 obitelji (Andrija Haladin, Ivan Sudec i Antun Martinjak iz Rakovca; Matija Foglec i Matija Prelec iz Baničevca; Martin Čuča iz Brezana; Andrija Šmar, Martin Šmar, Blaž Breznički i Andrija Bertečić iz Dropčevca; Gašpar Culifaj, Matija Culifaj, Andrija Culifaj, Matija Podrk i Stjepan Boica iz Dvorišća; Simon Kralj i Matija Jarček iz Golog Vrha; slobodnjak Martin Abramec iz Hudova; Blaž Đuran iz Kusanovca; Matija Šantak iz Mlake; slobodnjaci Ivan Šabarić, Blaž Bertić, Stjepan Kačak i Đuro Besedić iz Radoišća; slobodnjaci Gajo Bubanović, Vujo Đurđević, Stojan Vukšić, Vid Đurđević, Nikola Bukvić, Nikola Garapović i Nikola Poskurica iz Salnika; Martin Fotović, Đuro Baček, Mirko Kramar, Miško Vincetić i Matija Švagelj iz Samoborca; slobodnjak Ivan Golić iz Valetića; slobodnjaci Šimun Kos, Đuro Kos, Ivan Lozan, Gregor Jagatić i Andrija Bertek iz Peskovca te slobodnjaci Marko Lukačević, Miško Horvatinović, Martin Horvatinović, Blaž Kralj, Pavel Poturiček, Matija Poturiček, Jakob Levačić, Martin Rihelj i Jakob Rihelj iz Lonjice). Inokosnih je obitelji bilo 30 (Pavel Lugarić, Andrija Haladin, Đuro Priščan i Matija Brcak iz Rakovca; Šimun Guštek iz Baničevca; Matija Šmar iz Dropčevca; Gregor Butković?, Pavel Šarutan i Đuro Papeš iz Dvorišća; Matija Fant iz Hruškovca; slobodnjaci Jakob Gregurić i Matija Sokolić iz Hudova; Ivan Canjek, Ivan Žebec i Đuro Vincek iz Mlake; slobodnjaci Mitar Hranilović i Vaso Hranilović iz Radoišća; slobodnjak Ilija Kulaj iz Salnika; Tomaš Fotović, udova Uršula Tvorčić i Lovro Runjak iz Samoborca; slobodnjaci Đuro Radošević, Luka Ban, Martin Ivelić, Petar Vuković, Luka Radošević i Matija Ivelić iz Valetića; slobodnjak Luka Peršun iz Peskovca; slobodnjaci Antun Horvatinović i Ivan Puhalec iz Lonjice).

Iz *Popisa* se može zaključiti da je velikih kućnih zadruga bilo malo, a uglavnom su prevladavale srednje i manje. Zadruga Bencerić i osobito Jagatić (Peskovec) bile

su najnapučenije baš kao i u vrijeme Bogišićeve *Ankete*: „*Bencerićâ i Jagatićâ imade 5-7 kuća, od kojih svaka imade jošte i drugi pridjevak, kao, Bencerići: Pepelko, Fankesec itd. Jagatić knez, – Jagatić Sekulov itd*“⁹⁴.

Poslije ukinuća kmetstva (1848.) mnoge se zadruge u drugoj polovici 19. stoljeća postupno raspadaju i d i j e l e , tako da Miler u svom članku iz 1897. godine piše: „*Južnoslavenska zadruga opstaje u Hrvatskoj, Slavoniji, Srbiji, Bugarskoj, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Dalmaciji, ali je, osim u Crnoj Gori, već uočljiva tendencija njene podjele i polaganog nestajanja*“⁹⁵.

Diobe su mogle biti 1) „prinudne“ ili 2) „prirodne“: nakon ove druge nastajale su nove zadruge. O jednoj „prirodnoj“ diobi zadruge obavješćuje nas Milićević pripovijedajući zgodu iz povijesti svoje obitelji:

„*Pradedâ moj Milić, koj je porodicu našu iz Stare Srbije ovamo doveo, u svojoj 85. godini doživio je toliko poroda od sebe i svoje braće, da je već za nekoristno držao više ih sve u skupi ostaviti; stoga jednom, na neki praznik, zovne k sebi sve sinove, sinovce i starije unuke s njihovim ženama pa im rekne: ‘Deco, ja sam rad da vam kažem da je košnica već zamatičila i treba da se roji; pletite praznike, skidajte kantare, da ne pojedu čele zimovnik’. Oni se svi ubezeknu neznajući šta to upravo znači a kad im on kaže da treba već da se podele oni se snevesele a neki briznu plakati, i, misleći da je tome neko od njih uzrok, zaištu da im ga otkrije pa da ga iseku. ‘Nije, deco moja, niko drugi taj, što oće deobu, nego je oču ja’, rekne stari, ‘meni je od svih vas najžalije što će ono što se dosad zvalo samo naše, odsad da se zove i naše i vaše i njino al je i to bolje nego da se podelite onda kad sami budete moga doba’. Naučeni u svemu slušati dedu oni su se podelili al deca njina kroz dugo vreme nisu mogla da se obaveste koje je čija kuća nego su uvek i danjivala i noćivala gde ih kad zateče dan ili mrak. Bivalo je, pričalo se, da sva izglasa zaplaču, kad im se rekne: ‘Ajdete, svako svojoj kući: to nije vaša kuća’.*“⁹⁶

U „prinudnoj“ se diobi zadruga nije dijelila zbog veličine i brojnosti kao u „prirodnoj“, nego zbog unutrašnjih i vanjskih razloga te se nakon nje zadruga obično raspadala na inokosne obitelji. Ova je „prinudna“ dioba mogla biti regularna i redovna (nazočnost općinskih i sudskih organa), ali i potajna (zbog ograničenja i zabrana kao i nemogućnosti podmirenja troškova).

Ovim diobama zadruga smanjuje se i njihov broj u vrbovečkom kotaru te, prema podacima zemaljske uprave iz 1860. godine, zadruge „*stranom neobstoje, a stranom još obstoje u vrlo malom broju*“. Bogišićeva nas *Anketa* obavješćuje (sudeći po prezimenima – *Bencerić i Jagatić* – anketirani su žitelji sela Peskovca), o stvarnom stanju i rakovečkih zadruga, dakako, onih koje se još nisu raspale.

⁹⁴ Bogišić, *Gragja*, str. 15.

⁹⁵ Miler, *Die Hauskommunionen*, S. 201.

⁹⁶ Milićević, *Pregled*, str. 156-157.

1. O zadrugama uopće

U Rakovcu i okolici ljudi žive u zadrugama *ali se od nekoga vremena zadruge počimlju trgati, a zadrugari dijeliti. Šire familije zove narod: skupčina, društvo, bratstvo; uže: jedinščina, osebnječar a broje gdje više, gdje manje ukućanah. Najviše dopiru do 42-44 glava. Ukućani su većom stranom svi svoji po krvi, al imade i pri-došlica koji se priženio u kuću, ili inače usljed ugovora pridružio se ukućanima te postao njima ravnopravnim. Katkada se dogodi, osobito u malobrojnoj, dakle siromašnoj zadruzi, da se ili sluga priženi ili da se k cijeloj obitelji pridruži; pa su onda svi jednaki te sačinjaju zadrugu.*⁹⁷ Postojani imetak zadruge čine sva gospodarska zdanja, kleti, šljivci itd. a poštena kuća ili zadruga drži, da joj valja zadružne nepokretnine neoskvrnjene sačuvati, a niti pedalj zemljišta odstraniti, prodati; u ostalom imade iznimakâ. K stežeru spadaju pokretnine: ratarske sprave, oruđe, pokućstvo, kuhinjska sprava, škrinje i ino mertuču u žitnici, vinogradsko orugje i sva sprava u preši i kleti: kadce, badnji, brente, škafi, preša, lakomice itd. Ipak, u slučaju veće nesreće n. pr. požara, pošasti, glada itd. može se prodati nešto što k stežeru pripada a što biva uz dogovor i privolju svih muškaraca zadruge.

2. O gospodaru (domaćinu) zadruge

Glava i zastupnik zadruge kod općine, vlasti i crkve je gospodar (domaćin) zadruge kojeg biraju članovi zadruge, vodeći pri tom računa da je kandidat pame-tan, pravedan i poslen. Prisvoji li si koji zadrugar tu čast što katkad biva, to ga zadrugari mrze, ne slušaju, i uopće se imanje primiče k raspadu. Vide li, pak ukućani da je domaćin rasipan, pijanac raspikuća itd.; ako je nepravedan prema ukućanom, nebrižljiv itd. mogu ga te časti lišiti pomoću općinskog ili kotarskog suda. Po smrti ili smetnuću zadrugari obično odmah biraju drugoga gospodara. Domaćin je obično oženjen, može biti i neoženjeni, ali to rjeđe biva. Većom stranom biva vrstan stariji čovjek; kad starijega nema tad biva i mlađi. U ovoj okolici nikada i nigdje domaćin zadruge nije bio, a niti može biti – žena. Domaćin ima pravo određivati ukućanim posao; kod stola dijeli im: meso, gibanicu; - zastupa ih kod poglavarstva; drži pod svojim ključem slaninu, kruh, vino, žitak – toga se može više putâ naužiti, bez da mu iko priječi, ili spočitava. Skrbi za sô, obuću, hranu – čuva zadružni imetak. Bez dopuštenja zadruge može domaćin prodati manju kakovu od neznatne vrijednosti stvar.

3. O domaćici (gospodarici) zadruge

Domaćica (gospodarica) zadruge obično je domaćinova žena ili koja druga, obično najstarija i najpametnija žena u zadruzi. Djevojka tu čast ne može obna-

⁹⁷ Tako je, primjerice, Brezovečki Marcus, prema obiteljskoj predaji, isprva bio sluga a poslije pridruženi član kućne zajednice Biđin, kako je i zabilježeno u Matičnim knjigama: Marcus Brezovečki *aggregatus* (tj. pridružen) Bigjin.

šati, dok je udovica domaćica u mnogim kućama. Ako je starija, gospodarica se u odnošaju prema zadrugarima ponaša kano majka prema djeci. Bude li domaćicom domaćinova žena, to u izbiranju gospodarica i gospodarice neima razlike. Inače jest, ako je domaćicom udova. Domaćica raspolaže mlijekom, maslacem, maslom, sirom, jajima, živađu, povrtljem. Ona kuha obrok, doji krave i hrani malenu djecu i nadzira ih. Brine se za živad. Zadrugari se dijele na neoženjene i oženjene a imaju pravo užitka svega pridjela, dok im je dužnost brinit se za uzdržavanje kuće.

4. O pravima i dužnostima zadrugara

Prava zadrugara stječu čim nastupe dobi u kojoj su za svaki rad. Glede prava glasa se na godine ne gleda, već na razboritost, pa čim prije koji zadrugar ovu postiže, tim prije ima glasa u savjetovanju, dok žene imadu pristup ali glasa neimadu. Savjetovanje biva obično u svetac, ali i u drugi dan, kad su svi zajedno, n. pr. kod obroka. Na takvu savjetovanju u kući gdje vlada sloga i sporazumljenje, tu odlučuje većina glasova, ili i sam domaćin, uživa li povjerenje zadrugara; neima li u kući toga, tad odlučuje samovolja gospodareva, koja vuče za sobom svakojake posljedice. Na takvom se općem vijećanju zadrugara raspravlja o predmetima veće vrijednosti kao nepokretnine: polja, livade, vinogradi, šume, blago: konji, voli, krave, krmci; žitak, vino. Inimi manje vrijednosti predmetima raspolažu domaćin ili domaćica svojevoljno bez negodovanja gospodara. Zadrugari do prije nekoliko godina neimadoše svoju osobinu, osebunjek (peculium), nu sada već imadu većom stranom. U osebunjku mogu imati i nepokretninu: trsje, livadu i pokretninu: kravu, kрмаču. Ukućani idu na zasluzbu izvan kuće po Hrvatskoj, Slavoniji, Ugarskoj i Kranjskoj na ciglanu svake godine pola; imade li ih u kući šestorica, to će jedne godine poči trojica, a druge druga trojica. Onaj koji ode na dobit ne daje u ime naknade za domaće poslove ništa. Inače jest, ako odlazi svake godine, kao što su u Rakovcu "ciglarski majstori", ovi ostavljaju zamjenika, kojemu plaćaju za vrijeme od uskrasa do svih svetih 30 for. Glede slanja kojeg mladog zadrugara na nauk, bogosloviju ili nautiku nema slučaja sada, a ne zna se niti da bi ikad što takova ikoja zadruga bila učinila. Ako zadrugar ostane nekoliko godina izvan kuće ne gubi ništa od svojih zadružnih prava. Može se povratiti kad hoće. Nastupi li dječak 18tu godinu, pa privoli na ženidbu, to će ga domaćin ženiti o Katarinju. Udovci se žene obično zimi. Ovdje kažu: mjeseca siječnja. U slučaju gladne godine ili kakve druge potrebe imućni zadrugar nije dužan zadruzi dati svoj osebunjek: dade li ipak to mu se poslije gotovim novcem plaća ili u naravi vraća. Osim nazivanja rodbinskim nazivom običaj je jošte vikanje (kažu mu vi mjesto ti), kojima se služe žene prama svojim mužem, snaše prama neoženjenu momku, al ne obratno. Zadruga nabavlja svim članovima opanke; odjeću nabavljaju mlađim roditelji, oženjeni sebi sami, siročad opskrbljuje sa svim zadruga. Pravâ žena su ista, koja i zadrugarom muškar-

cem; dužnosti su im nabavljati i čistiti rublje, baviti se vrtom, kravami, živadju, dje-com, slušati domaćina. Žene dobivaju lukno i krumpir da po volji s njim raspolažu a mogu svojevrijedno prodati po koju kokoš (sve ne), puru, gusku, koje jaje, masla, bez uštrba domaćih. Zadruga im, ako i muškima, kupuje samo opanke. Čizme, nakit, zobun, kabanicu kupuju udatim muževi, a djevojkama ili roditelji, ili same, od onoga što se zasluže nadnicom. Žene osim toga imaju i svoj osebunjek, ako su dobile štogod, bilo od roditelja ili od svog inog roda. Ići na dobit izvan zadruge (zaslužbu) bez dozvole gospodareve ne može i ne smije nijedna žena. Češće idu udovice, i djevojke koje ne imadu živih roditelja. Ženski poslovi su: da bijele kolje za vinograd i trsje vežu i kopaju, nakašaju grude oranicom, kopaju, žanju, suše sijeno, skrbe za predivo, tuku, taru, miču, predu, tku, šiju rublje, peru, popravljaju, zimi peč lože, luč pale i krešu, vodu nose. Osim toga, šiju i popravljaju odjeću svaka sebe i svojemu. Djevojke imadu prava i dužnosti iste, koje i druge žene; nošnjom se razlikuju od inih žena jedino u tom, što su gologlave, te im pletenice (vlasi) niz leđa vise, dočim su udatim na zatiljku smotane i poculicom pokrivene. Poslove rade iste kao i žene, izuzimavši posao sa djecom. Djevojinica se osobina (osebunjek) sastoji od odjeće i nakita. Ako je siročić zahvatilo štogod iza smrti svojih roditelja, to je preko obične osobine.

5. O udaji/ženidbi

Pri udaji ne postoji poseban red, nego se udaju bez svakog reda, ko koju prije ustraži, ona se i prije udaje (poslije navršene petnaeste godine). Razdoblje između vjeridbe i ženidbe traje dva do tri tjedna. Dok se obave zakonom propisana proglašenja u crkvi, ispit mladenaca, i dok stigne dozvola županijska. Kad gospodar ili roditelji naume dječaka ženiti i kad je tomu vrijeme, to ode k djevojki ili k njezinim roditeljem majka dječakova, ili ina koja žena iz kuće da nagovara i snubi djevojku, i roditelji joj, koji sad, imadu li volje, kažu: "neka dođu snuboci!" Drugog će dana dječak sa snubokom k djevojci; jesu li isprosili djevojku, odu dječak i snubok k susjedu djevojinom na zajutak – za tog vremena se obuče u svečane haljine devojka, te se sa vrativšem dječakom i snubokom i s jednom ženom iz svoje kuće uputi k svomu u okolici rodu, pitati: da li ovaj pristaje na namišljenu ženidbu? dogodi se često da rod djevojku odgovori, tada svaki sebi kući – u protivnom slučaju, idu k župniku na zapis a odavle k djevojci. Za toga se dovuče večer, od dječaka se donesu k djevojci 4 polića vina, a kuća djevojinica će dati večeru, a je li imućna i bude li gospodaru po volji dječak i njegova kuća, to će dati i sam dovoljno vina. Pod večerom se izmjene darovi. Dječak pruža djevojci božićnicu (jabuku) načičkanu cvancikami 6-12-15 ili jednim dvjema škudama; djevojka njemu ovelik crljeno-šaren rubac; izmjene si prstene, dadu si ruke – pa eto zaruka. Slijedećih trijuh nedjelja, ili svečanih dana ide snubok ili koji od roda sa dječakom, koji nosi polić rakije, k djevojci na zapitak. Da je vjera (vjeridba) sklopljena drži se kod naznačene večere, i izmjenjenih

darova. Zaruke razvrgnu ovdje rod svojimi spletkami, ondje snuboci od bolje imućnije kuće. Narod o razvrgnuću vjere u obće izražuje svoje negodovanje. Odstupi li dječak, ostavlja djevojci donešeni dar. Odstupi li djevojka proti djevojačkoj volji, to se zahtjeva, da djevojka kaparu (dar) oženi tj. da dvovrstnu svotu u novcu vrati: gospodari traže, da im se naplati večera potrošena. Djevojci za udaju miraz daju roditelji a zadruga joj daje čizme, zobun, 3-4 mjeseca staro tele i gozbu. Miraz se ne ugovara jer se uopće po svuda znade što će djevojka od kuće dobiti. A to se zove svadbeni dar. Za svadbeni dar kuća obično daje polugodišnje tele, zobun, čizme ili mjesto posljednjega dvoga 5-10 forinti. Imade li toga kuća, daje prije svadbe, često put i mnogo kasnije. Osim toga sprema roditelji djevojci potpunu odjeću, obuću, i nakit, jedan nov stolnjak (u škrinju jednu ili dvije); koje mladoženja sa snubokom i jednim svojim domarom u ponedjeljak ob noć (u srijedu je vjenčanje) odveze u svoj dom. Nekretnina se u miraz ne daje. Udovice obično ostaju u muževljoj kući⁹⁸, te imadu sva prava i dužnosti, ko što i za muževa života. Pokretni imutak, osobina, jest njezina vlastitost, nepokretni npr. livada, vinograd prelazi na zadrugu poslije njezine smrti, pa ma se prije i po drugi krat udala i djece imala. Imade li djece muškog spola, to nepokretnine prelaze na ovu, – ženska djeca ne imadu dijela u tom. Kada se pak udovica preudaje zadruga nosi sve udadbene troškove, gozbu – ko što i kod djevojke; drugo ništa. Da se udovice preudaju u istu zadrugu događa se, al rijetko, i to samo u mnogobrojnijoj zadrugi, gdje nema crkvenih zapreka. Konkubinata u kraju nema i puk u obće o takovim osobam govori s prezirom. Nejma mu imena. Zapreke udaji/ženidbi su kumstvo koje je narodu velikom zaprijekom u ženidbi, zapreke srodstva proteže ovdje narod i dalje negoli sam zakon. Narod ne treba ni da znade stepene, već čim župnik kaže, da je srodstvo, a to on odustaje od namisljene ženidbe: „grijev bo je, kaže, ženiti se u rodu, pa i neima tu sreće”. Ljudi iz dobre kuće obično se žene (odnosno djevojke udaju) iz slične kuće samo ostarjelu djevojku dati će u slabiju kuću. Po poslovi “Ženi se, što najbliže, a kumi, što najdalje možeš” žene se u svom selu, ne mogu li si naći po volji, a oni odu u bližnje i u daljnje, pa i u bližnju župu po djevojku.

6. O ženidbenim običajima

U ponedjeljak uveče, došavši po škrinju, dovezu po akova vina, i 10 funti govedine ili krmetine. Kad se to potroši, ditničnici odvezu škrinju, što obično biva poslije ponoći, a često i u zoru. Utorak na večer sakupe se svatovi i gajdaši kod mladoženje na večeru, koja traje preko pola noći. U srijedu urane svatovi i gajdaši (ovih obično trojica), te čim se je mladoženja priredio i nakitio što je ljepše i bolje znao, a svatovi se založili, i rujnim vincem okrijepili, zaredi mlado-

⁹⁸ U prilog tome govori podatak o majci Vida Pajura – Ursuli, koja je poslije smrti muža Ivana Pajura ostala u zajednici Pajur.

ženja, počam od oca si i majke, oko svih svojih starijih muškaraca moleći ih da mu oprostite, što ih je gdje kao dječak uvrijedio, te sa tim ajde na put po mladu. Putem se svira, pleše i kliče. Došavšim pred kuću mladenke istrči im u susret domaćin, te ih upita: "Šta ste vi za jedni ljudi? Od kud ste? Što ovdje tražite?" odgovara mu se: "Imamo ovdje jednu zvijer, pa smo došli po nju". Prvi će mu opet: "Ja vas ne poznajem; možebit ste vi kakvi zli ljudi, imadete li pasuš?" Tu će koji iz svatova izvaditi iz torbe komad izpisana papira, i predati domaćinu, a ovaj na to donese do dvije oke vina, što svatovi popiju pred kućom a tad im se dozvoli uljesti u kuću. Međutim je posneš (djeverušu) mladenku zaodjela običnom ali lijepom svečanom odjećom, na glavu joj stavila partu a na lijevu ruku ovelik šaren rubac pa poškopiv ju svetom vodom, ajde s njom iz komore u hižu (skupna velika soba), gdje su sakupljeni ukućani sa svim svatovima. Mlada stupi pred oca si i majku, pa će (mnogo klečeć): "Dragi ćaćek i mamek oprostite mi!" tu se više plače negoli govori s obijuh strana: "Hodi, hodi dušek moj dragi, vu ime božje, Bog te naj čuva na putu, da ti se ništ zla ne dogodi!" Gajdaši zagude, svatovi se porede, naprijed zastavnik, za njim tri mužikaša, tada snubok, za ovim mladoženja, za njim mladenka iza ove posneš, a napokon djever. Cijela povorka krene od kuće put crkve, a ukućani i seljani ih prate hiuškanjem, dok ih očima vide. U crkvu uniđu svi, te uz svirku obiđu veliki žrtvenik, gdje se mladenci obustave, a za njim posneš, zastavnik ostavi svoj cimer na malom žrtveniku, ode sa gajdašima i svjedocima iz crkve. U crkvi odmah iza zdavanja dvije posneši, koje uspored stoje, izmjene svojim mladenkam (s ove na onu bližnju a s one na ovu) parte, da u zakonskom stališu ne budu tobož podvržene glavobolji, nu taj običaj posljednjih nekoliko godina sasvim izostane. – Iza svršenih crkvenih obreda vraćaju se kući istim redom i na isti način kako odoše u crkvu. Došav kući, svrate se mladenci sa posnešom u komoru, gdje malko založe (jedu i piju) pa onda u kuću za stol. Ovdje se stavi pred svakog svata, muškarca, oka vina u peharu, koji se zove rubčenjak, kad se rubčenjaci isprazne nosi se objed. Gospodarica ili kuharica, noseći jelo u sobu, na pragu zahušne i progovori: „Pomozi nas Bog gospon čestnik, vozimo, nosimo, jošte više imamo!" Kod stola je glavna osoba čestnik. To je od roda uzet muški, koji vino prinaša, meso reže i dijeli, na red pazi, i uopće zastupa kuće-gazdu. Mladenci kod stola ne jedu ništ, imadu jedan mali peharac pred sobom, opleten svilenimi i vunenimi vrpčami, iz njega kad kad srknu malko vina. Večera traje skoro do pol noći, tad se beru darovi za mladu, od oca, majke, roda i svatova, daje se novac; darove pobira obično gajdaš, te ih od svakog pojedinog darovatelja nosi mladoj i predaje uz nekoliko riječi, gdje često koja krupna, nečedna padne, prema tomu, kako je čedniji ili prpošniji birač. U jutro u utorak oko 8 sati ustanu, te ajde sa mladom ka mladoženji; ali prije nego se uputi mlada opetovano moli oca, majku i sve ostale; ukućani hladnokrvno

obično odgovaraju: "Naj ti Bog oprost, i mi ti oprašćamo!" Majka si obično pada djetetu oko vrata, te ju grli, ljubi, gladi i govori: "Sinek moj, dušek moj! Bog te naj sprevađa! ti ostavljaš svoju majčicu?" daljnji govor obično plač uguši. Otac, ili gdje ovoga neima, najbliži rod, budi kuće gazda, će po prilici: "Idi džete moje, kad je tak Bog odredio, budi dobra, pak bude i tebi dobro itd." prema rječitosti govornikovoju i nagnuću njegovu spram mlade, više ili manje. Gajdašem je obično nepodnošljiva duga predika, oni zagude, zastavnik hijušne i zapleše, treba se rastajati. Ovdje pri ulasku u kuću dočeka budi mladoženjina majka, budi gospodarica, sa snopićem žitka i hljebom kruha, oboje uruči mladenki, a ova snopić stere hodnikom i po sobi, a kruh metne na stol. Ovako, tobož, neka dođe sa mladom obilje svega, osobito kruha u kuću! Ovdje čim su žene mladu počesljale, kao snahu, i metnule joj poculicu na glavu, odvedu mladence u komoricu, dakako, muzikom da malko spavaju. Oko podne ode mladoženja sa snubokom poziva nevjestine roditelje i rođake na večeru. Ovi dođu oko zapada sunca, a mlada ih čeka na dvoru te sve redomice izljubi. Večera kadšto i poslije ponoći; oko po noći dariva mlada ćaću i mamu (roditelje mladoženje), onoga jednim parom rublja, ovu također tako, ili jednim jastukom podpunim, ili samo navlakom, što je sve sama otrlala (omikala), isprela, izbijelila, nasnovala, satkala, izplajkala i sašila. Među ostale svatove porazdijeli do 40 malenih, stopu dugačkih i širokih, platnenih rubčića. Večera traje skoro svagda do bijela dana. Sada se razidu malko spavati. Oko 10 satih eto ti ih na nogah. Gajdaši sa svatovima vode mladu na zdenac po vodu, ovdje se zbijaju lakrdije, škrope se i polijevaju vodom, piju, jedu sir i nekvasni kruh dokle mlada uhvati vremena i prilike, da zajme peharac vode, a sad opet svi u kuću. Tu treba, da mlada pomete sobu, ona mete a svatovi joj smetaju dok priskoče domaće žene mladoj u pomoć, da očiste sobu. Poslije se pleše, pije, jede posno i mrsno iza toga se, barma čedniji gosti rastaju, drugi odu spavat, da se sutra opet kod stola nađu. U boljim imućnijim i gostoljubivijim kućam goste i pridržavaju, pa i gajdaše, kroz subotu. U nedjelju ajde u crkvu, tu se nevjeste upelaju crkvenim obredom, i svadba je svršena. Ele svatovi se ipak jošte jednom sakupe kod mladoženje na sokački obed, ovdje je čast traje obično do ponoći, a gdjekad i preko noći. Sutradan domaći na posao, a ostali gosti na put.

7. O prijebračnim i izvanbračnim odnosima

Djevičanstvu se daje velika važnost. Djevojka (dekla) što se je vele prahamila, zgubila sram, ostat će stara parta; uda li se kada, to će dobiti kakovog starca, iz siromašne zloglasne kuće za koga nijedna druga neće da pođe; narod ne traži nikakvog dokaza osim poštena glasa. Nezakonska su djeca rijetka. U cijeloj župi kroz 7 godina imade samo jedno nezakonsko dijete, porođeno od domaće u župi cure. Takova se već ne resi partom već rupcem glavu pokriva. Kod ukućana i poglavarstva koji

znadu kako se stvar imade, nazivlje dotičnika (nezakonsko dijete) imenom očevim. Čini se da je taj postupak ukućana prama nezakonitu djetetu smjera onamo, da se od pojedinog člana, pa kroza to i od cijele kuće, sramota odvrati.

8. O pravima supružnika

Prava muža prema ženi su: sakrivi li ona što, to ju može muž po svojoj volji kazniti. Al ovo pravo od neko doba malaksa. Osvijestile se žene, pa znadu muža radi toga javiti. A muževi će na to: "E dok je naš remen ravnao žene, valjale su nešto; a otkad im sude oficiri i gospoda, nije s njimi ništ obaviti" i t.d. Pravo muža jest, da se žena njegovim odredbam pokori i da ih vrši. Muž imade pravo zahtjevati od žene, da njega i djecu opskrbljuje rubljem, da ga čisti, da mu kuha, vari, peče, a dužnost mu je za sva ova skrbeti. Odavle se vide prava žene prema mužu; a dužnost joj jest: u svemu, što je pravo, muža slušati, s njime obitavati, bolesna dvoriti, pribavljena čuvati, imetak štediti itd. Muž obično zapovijeda, savjetuje, određuje, a žena treba da sluša, muž kupuje sebi, ženi, djeci, žena nikada. Putuje li se kuda, muž ide sprijeda, a žena za njim dva tri koračaja i uspored nikada itd. Muž dijeli ženi kod stola meso, vino itd. žena nikada, muževi kod stola (obroka) sjede, žene stoje i t.d. Na poslove, oko blaga: konja, volova, krmaka, oko zgrada, ograda, plotova, drva za ogrijev itd. imade više upliva muž; oko krava, živadi, priređivanja rube-nine, i čišćenja, oko hrane, oko djece, žena isključivo. Osim već navedenih poslova, muževi su svi (poslovi) koji se širočkom ili baltom obavljaju; pa na kakvoj visini, npr. na krovu, na vočki itd. Kada se muškarac priženi prima kućno ime svoje žene, te se po tom imenu nazivlju i djeca. Ovdje se uopće ne mijenja kućno ime nikada; ma baš došla petorica k samcu u kuću, pa umro i taj, ona će petorica pridržati staro kućno ime, ili jih barma puk neće inače nazivati; kao što uopće novotarije ne trpi. Vlasništvo nad imanjem narod drži, da je zajedničko (muža i žene) premda ovdje ondje vidi iznimaka, al ih ne odobrava. Ono što se ženidbom dobije vlasništvo je onoga koji je dobio, al se obično zajednički troši. Ruho i prćija ženina pripada ženi. Žena ne pitajući muža raspoláže kojim jajetom, piletom, kokošju, mlijekom, maslom, sirom, predivom i kojim novčićem, očevim i materinim darom; samo da se kod kuće ne oskudijeva. Narod drži ženidbu za života supružnika nerazrješivom tako npr. imade u župi slučaj, gdje je muž, razbojnik, na dvadeset godišnje teške tamnice osuđen, pa ni ne pada nikom na um da mu 19 godišnju ženu nagovara na razdriješidbu. Mati zapovijeda muškom i ženskom nejačicom, otac odraslom muškom, sa neoženjenim. Nu čim se je sin oženio, po mnijenju naroda, stupio je u muževnu dobu i tu prestaje očeva vlast nad njim. Pod očevom vlašću ostaju ženska djeca uvijek; muška do 18-te godine: tu se dječaci obično žene; ne ožene li se, na to se oni ipak emancipiraju – otmu očevoj vlasti. Kad je dječak narastao za ženidbu a djevojka za udadbu odlučno je – za dječaka godine, a u djevojke izvanjski tjelesni izgled. To se indi ne označuje ničim. Nakon kćerine udaje roditelji imaju samo

posrednu vlast nad njom: *mogu je savjetovati, koriti; i to se na toliko može nazvati vlastju, što ju same udate kćeri takovom priznavaju*. Djeca mogu imati svoju osobinu (*osebunjek*) odvojenu od očevine: *dobila su npr. djeca maćehu, to će si ostavštinu majčinu materinstvo zvanu, sastojeću najvećma u ruhu, u novcu, pričuvanu od svadbe, u maslu, siru, povjesmu, platnu*. Nisu li jošte djeca malena, nepametna, a otac nepravedan, to sve djeca prisvoje i kao osebinu pridrže.

9. O usvajanju djece

Usvajanje djece često ne biva, al se opet sluči ovdje ondje. Povoda tomu daje, na jednoj strani: *veliki grunt, a mala družina; na drugoj mali grunt, a velika družina, tako ovdje narod kaže*. Pa eto ti u velikoj družini siročeta, to će onaj nagovarati, zvati k sebi: *“hodi ovamo, nećeš pri meni željeti ni kruha ni smoka; imaš si gde priskrbiti, i na čem pridelati.”* – Pa će ovako uzeto djevojče do udaje u kući ostati, a tad će ju ova obskrbiti i nadariti te opremiti po običaju; dječak pak stupa u sva prava, prima na se sve dužnosti i prezime ove kuće. Tako samo ima ovdje posinovljenje. A da bude dijete muško ili žensko za živih roditelja predano drugim, te da ondje djevojku othranjuju i udavaju, a dječak da ostavi rodnu si kuću, (ma bila koliko mu draga uboga) i roditelje svoje, pa da s tuđom kućom i tuđe ime preuzme, tomu ovdje primjera ni pametara nema; toga roditelji lje ne bi preživjeli; to bi bila sramota nečuvena. Ta u župi nema djevojke, snaše, žene, ni udovice, koja bi htjela samo u službu, bilo u župi bilo izvan župe, na godinu dana, ili bar na koji mjesec.

10. O slugama

Sluge imadu domaćina i zadrugare slušati a zadruga se skrbi za njihovo uzdržavanje. Plaća slugu iznosi oko 30 forinti; uzimlju se muškarcu o Uskrsu a odpušćaju o Miholju; ženščad se uzima na cijelu godinu al su ovdje rijedki slučajevi, da će djevojka, ma bila i kako siromašna, u službu.⁹⁹

Rakovečke su obitelji u drugoj polovici 19. stoljeća očito – baš kao i u drugim selima okolice – još uvijek većinom živjele u kućnim zadrugama, budući da u rakovečkim Matičnim knjigama¹⁰⁰ od 1858. do 1878. godine nalazimo više bračnih parova istog prezimena na jednom kućnom broju:

1. Juraj Habek et (=i) Margeta nata (=rođena; djevojačko prezime) Jaklinović, Michael Habek et Helena n. Psarić, Jacobus Habek et Maria n. Šmar, Lucas Habek et Rosa n. Radošević – svi na kbr. Rakovec 3.

2. Mihael Očić et Catharina (Katica) n. Forgač, Emericus Očić et Rosalia n. Kresaj, Jacobus Očić et Francisca n. Forgač, Antonius Očić et Anna n. Goršinić, Laurentius Očić et Maria n. Šantak, Lucas Očić et Maria n. Jaklinović, Thomas

⁹⁹ Bogišić, *Gragja...*

¹⁰⁰ HDA, Matične knjige župe Rakovec 1032, 1033, 1035, 1037.

Očić et Marianna n. Gorica, Stephanus Očić et Magdalena n. Vrščak, Georgius Očić et Rosalia n. Gašparić – svi na kbr. Rakovec 6.

3. Franciscus Porkulabić et Agatha n. Kuzmek, Georgius Porkulabić et Catharina n. Pengjak, Stephanus Porkulabić et Maria n. Pokas, Paulus Porkulabić et Dorothea n. Rakarić, Andreas Porkulabić et Ursula n. Haladin, Josephus Porkulabić et Anna n. Breznički, Marcus Porkulabić et Francisca n. Lacković–svi na kbr. Rakovec 7.

4. Martinus Haladin et Rosa n. Gorica, Mathias Haladin et Barbara n. Dobrica, Michael Haladin et Rosalia n. Tomašinec, Stephanus Haladin et Marianna n. Baček, Paulus Haladin et Francisca n. Novosel, Vitus Haladin et Francisca n. Petrak, – svi na kbr. Rakovec 8.

5. Franciscus Gašparić Pavlek *dictus* (rečeni, zvani) et Agatha n. Fotović, Stephanus Gašparić - Pavlek et Maria n. Sarender, Andreas Gašparić (Pavlek) et Francisca n. Zdelar, Emericus Gašparić et Catharina n. Kirin – svi na kbr. Rakovec 9.

6. Nicolaus Gorica et Catharina n. Očić, Paulus Gorica et Theresia n. Porkulabić, Emericus Gorica et Rosalia n. Kresaj, Emericus Gorica – Turopoljec et Theresia n. Markiš, Thomas Gorica et Hellena n. Jaklinović, Joannis Gorica et Catharina n. Dobrica, Michael Gorica et Marianna n. Jarček, Franciscus Gorica et Marianna n. Porkulabić, Georgius Gorica et Francisca n. Prelec – svi na kbr. Rakovec 10.

7. Gjuro Priščan et Margeta n. Jaklinović, Michael Priščan et Maria n. Lacković, Franciscus Priščan-Gjurinevec et Agatha n. Badalić, Emericus Priščan-Gjurinevec et Maria n. Kuzmek, Michael Gjurinevec et Maria n. Lacković – svi na kbr. Rakovec 11.

8. Stephanus Hundrić-Šimunec et Magdalena n. Zdelar, Franciscus Šimunec et Jarša (Ursula) n. Borko, Mathias Hundrić-Šimunec et Anna n. Vorih, Lucas Šimunec et Elisabeta n. Bigjin – svi na kbr. Rakovec 12.

9. Mathias Prelec et Dorothea n. Borko, Emericus Prelec et Hellena n. Šimunjak-Kuzmek, Viti Prelec et Catharina n. Prelec, Andreas Panić-Prelec et Rosa n. Mihaljek – svi na kbr. Rakovec 13.

10. Mathias Dobrica et Dorothea n. Radošević, Josephus Dobrica et Anna n. Gašparić, Mathias Dobrica et Barbara n. Krajačić, Emericus Dobrica et Dorothea n. Gašparić-Pavlek, Michael Dobrica-Jaklinović et Ursula n. Prelec – svi na kbr. Rakovec 14.

11. Martinus Bigjin et Sophia n. Šmar, Joannes Bigjin et Rosalia n. Habes, Michael Bigjin et Ursula n. Tumpek pa čak i Marcus Brezovečki aggregatus (pri-družen) Bigjin et Elizabeta n. Kudović– svi na kbr. Rakovec 15.

12. Stephanus Šimunec *natus* (=rođen) Hundrić et Maria n. Petreković, Stephanus Hundrić-Šimunec et Dorothea n. Jakopic, Gregorius Šimunec et

Hellena n. Poderk, Thomas Vuk et Marianna n. Popović – svi na kbr. Rakovec 16;

a u susjednom Dvorišću:

1. Lucas Pajur et Maria n. Radošević, Josephus Pajur et Barbara n. Baček, Ursula vidua (udova) Joannisa Pajura, Michael Pajur et Francisca n. Butich, Emericus Pajur et Catharina n. Čolig, Joannes Pajur et Maria n. Gašparić – svi na kbr. Dvorišće 2.

Ove su zajednice bile, sudeći po kućnim brojevima, ali i današnjim kućama njihovih potomaka, naseljene u gornjem selu i omeđene zelinskom cestom te seoskim istočnim putem koji prolazi kraj crkve lijevo: Habeki (kbr. 3), Očići (kbr. 6) i Porkulabići (kbr. 7), a u produžetku toga puta prema istoku: Haladini (kbr. 8), Gašparići (kbr. 9), Goricaji (kbr. 9), (Priščani) Đurinevci (kbr. 11) i (Hundrići) Šimunci (kbr. 12). Uz cestu koja iz gornjeg sela vodi kraj kaštela u Dvorišće: Prelci (kbr. 13) te uz vrbovečku cestu iza nekadašnjeg kaštela u smjeru Vrbovca, prije mosta preko potoka Salnika Dobrice (kbr. 14), a poslije mosta Biđini (kbr. 15) odnosno iza njih, vjerojatno, drugi Šimunci (kbr. 16). Preostali su brojevi pripadali vlastelinstvu ili institucijama: tako, npr., kućni broj 1 i 4 – vlastelinstvu, broj 2 župnom dvoru, dok je na broju 5 stanovao školnik (učitelj).

Preostale se rakovečke zadruge koncem 19. a najkasnije početkom 20. stoljeća definitivno raspadaju i dijele. Diobom se pojedina domaćinstva osamostaljuju te od tada nalazimo više kućanstava istog prezimena, grupirana uglavnom na mjestima nekadašnjih zadruga. Dakako, izumiranjem, priženidbom ili osamostaljivanjem pojedinih članova porodice situacija je ponešto (ne i bitno) promijenjena, tako danas nalazimo jednog Goricaja u donjem selu među Dobricama, Dobricu među Haladinima u gornjem Rakovcu ili Prelca među Šimuncima i sl.

Slijedom svega rečenog možemo zaključiti da su rakovečke kućne zadruge bile zajednice kućno-gospodarskog tipa sastavljene u prosjeku od dvadesetak članova (iznimno do čak četrdesetak), povezanih uglavnom krvnim srodstvom, ali i priženjenjem ili pridruženošću: „*Većom stranom su svi svoji po krvi, al imade i pridošlica koji se priženio u kuću, ili inače usljed ugovora pridružio se ukućanima te postao njima ravnopravnim*“. Glavara kućne zadruge birali su članovi zadruge prema kriteriju da je kandidat „*pametan, pravedan i poslen*“ a tako izabrani „*gospodar*“ kućne zadruge imao je „*pravo ukućanima određivati posao, kod stola im dijeli meso i gibanicu, zastupati ih kod poglavarstva, držati pod svojim ključem slaninu, kruh, vino, žitak; ... Skrbiti za sol, obuću i hranu, čuvati zadružni imetak*“. Glede kategorija vlasništva, autoriteta i rada one su sasvim odgovarale karakteristikama ovih vrsta kućnih zajednica koje navodi Sicard: *vlasništvo* je naime u njima bilo nedjeljivo i zajedničko (osim tzv. *osebunjka* što bi ga žene donijele u

miraz ili muškarci zaslužili zanatom, trgovinom, radom izvan kuće, kao npr. rakovečki "ciglarski majstori"), autoritet je također bio zajednički baš kao i rad. *Život u zadruzi, međutim, nije bio ni kolektivan ni kolektivistički, nego je to bio život u zajednici, život zajedničarski (communautaire)*¹⁰¹.

RAKOVEC HOUSEHOLD COOPERATIVES

By Franjo Pajur, Zagreb

Summary

The town and municipality of Rakovec is located on the local road leading from Sv. Ivan Zelina to Vrbovec. In feudal times, the fortified "town", castle of Rakovec, where the lords had their seat, was the seat of a vast estate with settlements of their subjects who lived in house cooperatives.

Rakovec house cooperatives were offshoots of a typical cooperative culture and were therefore called "skupčina": their main characteristic was the common property and the common life of its members. The common property was cultivated by a "community", which usually consisted of several families related by kinship, but sometimes - due to a shortage of labor - also married or joined non-kin families. The cooperative was managed for a certain period by an elected master (headman) and not, as in patriarchal communities, by the oldest member ("starješina") or the father of the family (pater familias). Although, according to Bogišić's survey from 1874, the largest Rakovec cooperatives had 42-44 members, these were still exceptions: the average number was probably around twenty members. In the second half of the 19th century the disintegration of these cooperatives began, and they gradually divided into different families.

Key words: Rakovec; household cooperatives

¹⁰¹ Sicard, *Razmišljanja*, str. 31.